

ORTA ASYA'DA İSLÂM

TEMSİLDEN FOBİYE

CİLT: I

TANIMADAN TANIMLAMAYA

EDİTÖR

DR. MUHAMMET SAVAŞ KAFKASYALI

Ankara-Türkistan, 2012

Orta Asya'da Tasavvuf

Prof. Dr. Necdet Tosun
Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi

ÖZET

Orta Asya'da İslâmiyet'in yayılmaya başlamasıyla birlikte, hicrî II. (miladi VIII.) asırdan itibaren bölgede zâhid ve sûfiler de görülmeye başlamıştır. Orta Asya'nın ilk dönem sûfilerinden bazıları şunlardır: Abdullah b. Mubârek, Ebû Turâb Nahşebî, Hakîm Tirmizî, Ebû Bekir Kelâbâzî ve Ebû Saîd-i Ebu'l-Hayr. Önceleri küçük tasavvufî grupların bulunduğu Orta Asya'da hicrî VI. (XII.) asırdan sonra köklü tarikatlar doğmuştur. Bunların en etkili ve uzun ömürlü olanları Yesevîlik, Hâcegân (sonraki adıyla Nakşbendîlik) ve Kübrevîlik'tir. Hicrî VII. (XIII.) asrın başındaki Moğol İstilasî sebebiyle sosyal ve psikolojik bir sıkıntı içine düşen Orta Asya halkı için tasavvuf kurumları bir sığınak ve rehabilitasyon merkezi gibi hizmet etmiş olmalıydılar. Ayrıca bölgenin uzun bir süreye yayılan İslâmlaşma sürecinde sûfilerin önemli katkıları olduğu bilinmektedir. Şeyh Seyfeddin Bâharzî'nin Berke Han'ı, Şeyh Sadreddin İbrahim'in Gazan Han'ı, Arşüddin Velî'nin Tuğluk Timur Han'ı, Sadr Ata'nın Özbek Han'ı, Hoca İshâk Dehbîdî'nin de çok sayıda Kırgız'ı Müslüman ettiği nakledilir.

Orta Asya'daki tasavvuf ekollerine mensup dervişler tarafından Türkçe, Arapça ve Farsça çok sayıda eser kaleme alınmıştır. Bu eserler hem İslâmiyet'in ahlak ve tasavvuf boyutunu geniş kitlelere taşımış, hem de Türkçe olarak yazılanları Çağatay Türkçesi denen Doğu Türk yazı dilinin gelişmesine katkı sağlamışlardır. *Dîvân-ı Hikmet, Bakırgan Kitabı, Hakîm Ata Risâlesi, Hadîkatü'l-ârifin, Nesâyimü'l-mahabbe, Mebde-i Nûr, Sebâtü'l-âcizin, Dîvân-ı Hüveydâ, Kıssa-i Şâh Meşreb, Dîvân-ı Meczûb-i Nemengâni* bu Türkçe eserlerden sadece bazılarıdır.

Orta Asya'nın önemli tarikatlarından Yesevîlik, Hoca Ahmed Yesevî'nin müridleri vâsıtasıyla önce Mâverâünnehr'in kuzeyinde (bugünkü Kazakistan'ın güneyinde), sonraları Mâverâünnehr'de (bugünkü Özbekistan'da) yayılmıştır. Yüksek sesle zikir, halvet (kırk gün yalnız kalıp ibâdetle yağunlaşma) ve riyâzat (az yemek, perhiz) gibi eğitim metodlarını benimseyip uygulayan Yesevîler Orta Asya'daki diğer tarikat mensuplarıyla bazen dostâne ilişki içinde olmuşlar, bazen de metodlarındaki farklılık sebebiyle rekâbet duygusuna kapılmışlardır.

Necmeddin Kübrâ'nın müridleri ile devam eden Kübrevîlik de önce Mâverâünnehr'de, sonra daha güneydeki İran ve Hindistan bölgelerinde yayılmıştır. Buhara ve Semerkant'ta bir dönem varlık gösterebilen Kübrevîler zamanla Orta Asya'da zayıflayıp gözden kaybolmuş, İran'daki Nûrbahşiyye ve Zehebiyye kolları ise Şiileşerek devam etmiştir. Kübrevîler özellikle dervişliğin ilk dönemlerinde yüksek sesle zikretmeyi uygun görmüş, halvet, semâ (mûsiki eşliğinde vecde gelip raks etme) ve müridin manevî derecesine göre farklı renklerde hırka (cübbe) giymesi gibi gelenekleri benimseyip uygulamışlardır. Bazı Kübrevîler'in Hz. Ali'den ve Hz. Ebû Bekir'den gelen silsileler ile zikri nefesi tutarak yapma konularında Nakşbendî mensuplarıyla tartıştıkları bilinmektedir.

Orta Asya'nın en etkin tasavvuf ekolü şüphesiz Nakşbendîlik'tir. Abdülhâlik Gucdüvânî tarafından kurulan ve Hâcegân tarikatı adıyla anılan bu ekol, hicrî VIII. (XIV.) asırda bu silsileden gelen Bahâeddin Nakşbend'den sonra Nakşbendîyye adıyla anılmaya başlamıştır. Sessiz zikir, aşırı riyâzattan kaçınma, halvet yerine toplum içinde iken Allah ile beraber olma (halvet der encümen), semâ ve mûsikiden uzak durma, silsilenin Hz. Ebû Bekir'den geldiğini kabul etme gibi prensipleri olan Nakşbendîlik bu yönleriyle diğer tarikatlardan farklılık arz etmektedir. Nakşbendîliğin Kâsâniyye kolunda bu prensipler gevşeyip önemini yitirmiş ise de, diğer kollarda ve özellikle Müceddidiyye'de ısrarla sürdürülmüştür. Devlet yöneticileriyle de sıkı ilişkiler içine giren Nakşbendîler Orta Asya'nın siyasî hayatında zaman zaman etkili olmuşlardır.

Yesevîlik, Kübrevîlik ve Nakşbendîlik dışında Orta Asya'da Aşkîyye, Kalendarîyye ve Kâdiriyye mensupları da görülmüştür. İran'dan Mâverâünnehr'e giden ve XV. yüzyılda Semerkant civarında görülen Aşkîyye mensupları, Nakşbendîler'in etkin olduğu bu coğrafyada varlık gösterememiş-

ler ve zamanla Hindistan'a gidip Orta Asya'dan silinmişlerdir. Kalenderiye mensupları da XVII ve XIX. yüzyıllar arasında Buhara-Gucdüvan, Semerkant ve Fergana Vâdisi'nde görülmüştür. Kâdirî ve Çiştîler ise XIX. yüzyılda az da olsa Orta Asya'da görülmeye başlamıştır. Ayrıca yaşayan bir şeyhten tasavvufî eğitim almadan Üveysî yolla derviş veya şeyh olan kişiler hakkında bazı eserler kaleme alınmıştır. Bu eserler daha ziyade Doğu Türkistan menşelidir. Doğu Türkistan'da yayılan Nakşbendî-Kâsânî kolunun zamanla siyasallaşarak tasavvufî yönünü yitirmesi, tasavvufa yatkın olan bölge insanların Üveysîliğe veya Kalenderîliğe yönelmesinde etkili olmuş olabilir.

Orta Asya tasavvuf ekollerinden çoğu XIX. yüzyılda zayıflayıp tarihe karışırken Nakşbendîlik varlığını zayıf da olsa sürdürebilmiştir. Ruslara karşı yürütülen millî mücadelelerde Nakşbendî şeyhlerinin önde olduğu görülmüştür. Sovyetler Birliği döneminde etkinliğini yitirmekle birlikte tamamen yok olmayan Nakşbendîlik, 1991'deki özgürlükten sonra tekrar gelişim sürecine girmiştir. Bu yeni dönemde neşriyat ve iletişim imkânlarının gelişmesi sebebiyle, tasavvuf sadece bir grup insanın hayat tarzı olmaktan çıkıp, daha geniş kitlelerin İslâmiyet'i anlama ve yorumlama biçimi olarak şekillenmeye müsaittir. Tasavvuf kültürü, edebiyatı ve felsefesinin kaynak eserleriyle birlikte okullarda ders olarak okutulup yeni nesillere tanıtılması, hem globalleşen dünyada aşınan tarihî ve kültürel değerlerin yeni nesillere tanıtılmasına katkı sağlayacak, hem de tasavvuftaki ilâhî aşk ve hoşgörü felsefesi sebebiyle yabancı radikal akımlara karşı yeni nesle önemli bir eğitim verilmiş olacaktır.

GİRİŞ

Orta Asya'da tasavvuf söz konusu olunca ilk akla gelenler Yesevîlik, Nakşbendîlik ve Kübrevîlik'tir. Bunların dışında Orta Asya'da yaygınlığı ve etkinliği daha az olan başka tasavvuf ekolleri ya da münferit sûfiler de olmuştur. Bu sûfiler hem yazdıkları eserler, hem de yaptıkları tasavvufî sohbetlerle İslâmiyet'in yayılmasına hizmet ettikleri gibi, tasavvufî ahlâk anlayışının yaygınlaşmasına da katkı sağlamışlardır. Ayrıca bazı sûfiler yazdıkları manzum veya mensur eserlerle Orta Asya'da Türk edebiyatının gelişmesine hizmet etmişlerdir. Neticede tasavvuf, asırlar boyunca Orta Asya'daki İslâm kültürünün önemli bir boyutu ve rengi olmuştur.

Orta Asya'daki İlk Sûfiler:

Orta Asya'da İslâmiyet'in yayılmaya başlamasıyla birlikte, hicrî II. (miladi VIII.) asırdan itibaren bölgede zâhid ve sûfiler de görülmeye başlamıştır. Bugünkü Türkmenistan sınırları içinde bulunan Merv şehrinde dünyaya gelen Abdullah b. Mübârek (ö. 181/797) hem hadis âlimi hem de zâhid ve sûfî idi.

Merv şehrinde iki tekke (ribât) kurduğu ve buralarda halkı irşâd ettiği nakledilir¹. Özbekistan sınırları içinde bulunan Nahşeb (bugünkü adı Karşı) ve Tirmiz şehirleri de birçok âlim ve sûfnin yetiştiği bölgeler idi. “Sûfîyi hiçbir şey bulandıramaz, aksine her şey onunla saf ve duru hâle gelir” diyen Ebû Tûrâb Nahşebî (ö. 245/859) ile velîlik konusundaki fikirleriyle tanınan ve çok sayıda Arapça tasavvufî eser kaleme alan Hakîm Tirmizî (ö. 320/932) bu sûfilerin en meşhurlarındandır. Hakîm Tirmizî'nin kabri Tirmiz şehrinde hâlâ önemli bir ziyâret-gâhtır².

Buhara ve Semerkant ise hem âlimleri hem de sûfileriyle Orta Asya'nın en önemli kültür merkezleriydi. Buhara'nın Kelâbâz mahallesinde yaşayan Ebû Bekir Muhammed b. İshâk Kelâbâzî (ö. 380/990) tasavvufun öğretilerini *et-Ta'arruf li mezhebi ehli't-tasavvuf* isimli Arapça eserinde toplamış, ayrıca *Bahru'l-fevâid* isimli eserinde bazı hadislerle tasavvufî yorumlar yapmıştır³.

Tekke âdâbını tesbit eden ve düzenlediği semâ meclislerinde okuduğu âşıkâne şiirlerle tanınan Ebû Saîd-i Ebû'l-Hayr (ö. 440/1049) bugün Türkmenistan'da bulunan Meyhene'de yaşamış ve orada vefat etmiştir. Türkmen halkı arasında “Mene Baba” lakabıyla anılır. Hayatı, menkıbeleri ve sözleri Muhammed b. Ebû Ravh Lütfullah'ın (ö. 541/1147) *Hâlât u Sühanân-ı Şeyh Ebû Sa'îd* ve Muhammed b. Münevver'in *Esrârü't-tevhîd fi makâmâtî's-Şeyh Ebî Sa'îd* isimli Farsça eserleriyle günümüze ulaşmıştır⁴. Mevlânâ Celâleddin Rûmî'ye nisbet edilen ve: “Yine gel, yine gel, ne olursan ol, yine gel” diye başlayan meşhur rubâî de aslında Mevlânâ'dan iki asır önce yaşayan Ebû Sa'îd-i Ebû'l-Hayr'ın şiirleri arasında yer almaktadır⁵.

Aslen Hemedanlı olup Merv'de tekke kuran Yûsuf Hemedânî'nin (ö. 535/1140) ise Orta Asya tasavvuf tarihinde ayrı bir önemi vardır. Onun iki önemli müridi Hoca Ahmed Yesevî ve Abdülhâlik Gucdüvânî sonraları Orta Asya'nın en yaygın tarikatları olan Yeseviyye ve Hâcegân (Nakşbendiyye) isimli tasavvuf ekollerinin kurucusu olmuşlardır. Yûsuf Hemedânî'nin kaleme aldığı

¹ Ali b. Osmân Hücvîrî, *Keşfu'l-mahcûb* (nşr. Mahmûd Âbidî), Tahran 1384 hş./2006, s. 148.

² Hayatı ve eserleri için bk. Abdülfettâh Abdullah Bereke, “Hakîm et-Tirmizî”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul 1997, XV, 196-199.

³ *et-Ta'arruf*, Türkçeye Süleyman Uludağ tarafından *Doğuş Devrinde Tasavvuf* (İstanbul 1979) adıyla tercüme edilmiştir. Arapça olan *Bahru'l-fevâid* de yayınlanmıştır (Beyrut 1999).

⁴ Tahsin Yazıcı, “Ebû Saîd-i Ebû'l-Hayr”, *DİA*, İstanbul 1994, X, 220-222. *Esrârü't-tevhîd* in Farsça metni birkaç defa yayınlanmış olup (en iyi neşri: M. R. Şefî'î Kedkenî, Tahran 1381 hş./2002), Süleyman Uludağ tarafında *Tevhîdin Sırları* adıyla Türkçeye çevrilmiştir.

⁵ Yakup Şafak, “Mevlânâya Atfedilen Yine Gel... Rubâisine Dâir”, *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, sy. 24 (2009), s. 75-80.

bazı tasavvufî eserler günümüze ulaşmıştır. Bunlardan en meşhuru *Rutbetü'l-hayat* isimli Farsça eserdir⁶.

2. Yeseviyye:

Yeseviyye, Ahmed Yesevî'ye (ö. 562/1166) nisbet edilen ve Orta Asya'da etkin olan bir tarikattır. Hoca Ahmed Yesevî bugün Kazakistan sınırları içinde bulunan Sayram'da doğmuş, eski adı Yesi, yeni adı Türkistan olan şehirde vefat etmiştir. Dinî ve tasavvufî konuları Türkçe sâde şiirler şeklinde anlatan Yesevî'nin hikmet adı verilen bu şiirleri zamanla derlenmiş ve *Dîvân-ı Hikmet* mecmuaları meydana gelmiştir.

Ahmed Yesevî'nin ardından müridleri vasıtasıyla onun tasavvuf yolu ve düşünceleri zamanla Orta Asya'nın farklı bölgelerine yayılmıştır. Bu yolun takipçilerinin mensup olduğu tarikata Yeseviyye adı verildiği gibi, cehrî zikir yapmaları sebebiyle Cehriyye ve mensuplarından çoğunun Türk olması sebebiyle Silsile-i Meşâyih-ı Türk de denilmiştir.

Hoca Ahmed Yesevî'nin tasavvuf yolunda kimden icâzet aldığı konusunda kaynaklarda farklı bilgiler bulunmaktadır. Onun ilk hocası ve şeyhi, aynı zamanda akrabası olduğu anlaşılan Arslan Bâb'dır. Arslan Bâb'ın vefatından sonra farklı kaynaklarda Yûsuf Hemedânî, Ebu'n-Necîb Sühreverdi ya da Ebû Hafs Ömer Sühreverdi'ye intisap edip icâzet aldığı söylenir. Bu rivâyetlerden en çok kabul göreni, Yûsuf Hemedânî'den icâzet almış olmasıdır. Öte yandan Ahmed Yesevî'nin babası İbrahim Ata'nın da bir şeyh olduğu ve onun Yesi'deki halifesi Mûsâ Hoca'nın Âişe Hoştâc isimli kızını Ahmed Yesevî ile evlendirdiği şeklindeki rivâyetler dikkate alınır, Yesevî'nin bu akraba çevresinden de önemli derecede tasavvufî eğitim almış olabileceği anlaşılır.

Ahmed Yesevî'nin en meşhur halifeleri Mansûr Ata, Saîd Ata, Sûfî Muhammed Dânişmend ve Hakîm Ata'dır. Bunlardan Mansûr Ata, Arslan Bâb'ın oğlu idi. Mansûr Ata'nın oğlu Abdülmelik Hoca, torunu Tâc Hoca ve torununun oğlu Zengî Ata da Yesevî şeyhi idiler. Yesevî'nin ikinci halifesi Saîd Ata hakkında yeterli bilgi yoktur. Üçüncü halifesi Sûfî Muhammed Dânişmend, Otrâr şehri civarında halkı irşâd ile meşgul olmuş, şeyhi Ahmed Yesevî'nin ve diğer bazı sûfîlerin tasavvufî görüşlerini *Mir'âtü'l-kulûb* isimli Türkçe eserinde toplamıştır⁷. Sûfî Muhammed Dânişmend'in halifesi Süzük Ata veya Süksük Ata diye anılan Şeyh Mustafa'dır. Şeyh Mustafa'nın halifesi İbrahim Ata, İbra-

⁶ Yûsuf Hemedânî, *Rutbetü'l-hayât* (nşr. M. Emîn Riyâhî), Tahran 1362 hş./1983. Eser, tarafımızdan Türkçeye çevrilmiştir: Yûsuf Hemedânî, *Hayat Nedir: Rutbetü'l-hayât* (trc. Necdet Tosun), İstanbul: İnsan Yayınları, 1998.

⁷ Sûfî Muhammed Dânişmend, *Mir'âtü'l-kulûb*, İsveç, Uppsala Üniversitesi Ktp., nr. 472, vr. 158b-177a; Necdet Tosun, "Yeseviliğin İlk Dönemine Âid Bir Risâle: Mir'âtü'l-kulûb" *İLAM Araştırma Dergisi*, II/2 (1997), s. 41-85.

him Ata'nın oğlu da İsmail Ata'dır. İsmail Ata babası öldürüldüğünde on yaşında olduğu için zâhirî ve tasavvufî eğitimine Harezmi, Buhara ve Semerkant'ta devam etmiş, sonra Hocend'deki Şeyh Maslahat Hocendî'den tasavvuf yolunda icâzet alarak kendi memleketi Kazıgurt'ta irşâda başlamıştır. Oğlu ve halifesi Hoca İshak, XIV. yüzyılın ortalarında kaleme aldığı *Hadikatü'l-ârifin* isimli Türkçe eserinde İsmail Ata'nın ve diğer bazı sûfilerin tasavvufî görüşlerine yer vermiştir⁸. Yeseviyye'nin bu kolunda adı geçen Süksük Ata'nın Taraz'da idârecilik de yapan Melikü'z-zühhâd lakaplı bir zata hilâfet verdiği, bu silsilenin sırasıyla Ebu'n-Nûr Süleyman Âşık b. Dâvûd, Cemâleddin Muhammed Kâşgarî ve İbrahim b. Ömer el-Alevî ez-Zebîdî yoluyla devam ederek önce Yemen'de sonra Kuzey Afrika'da başka tarikatlarla birleştiği ve zamanla Senûsiyye içinde eridiği anlaşılmaktadır⁹.

Ahmed Yesevî'nin dördüncü ve en meşhur halifesi Hakîm Ata'dır (ö. 582/1186). Asıl adı Süleyman Bakırgânî olan bu zât tasavvufî eğitimini tamamladıktan sonra Yesî'den ayrılıp Harezmi bölgesine gitmiş ve orada halkı irşâd ile meşgul olmuştur. Hocası Ahmed Yesevî gibi hikmet tarzında Türkçe şiirler söyleyen Hakîm Ata'nın bazı şiirleri *Bakırgan Kitabı* isimli mecmua içinde günümüze ulaşmıştır. *Âhir Zaman Kitabı*, *Hazret-i Meryem Kitabı* ve *Mî'râcnâme* gibi başka manzum eserleri de olan Hakîm Ata'nın hayatı ve menkıbeleri, yazarı belli olmayan Türkçe ve mensur *Hakîm Ata Kitabı*'nda toplanmıştır¹⁰. “Barça yahşi biz yaman, barça buğday biz saman” yani “herkes iyi biz kötüyüz, herkes buğday (gibi değerli), biz samanız” ve “Her gördüğünü Hızır bil, her geceyi Kadir bil” gibi sözleri meşhurdur.

Hakîm Ata'nın en önemli halifesi Zengî Ata'dır (ö. 656/1258). Taşkent'te yaşayan Zengî Ata'nın çobanlık yaparak geçimini sağladığı ve şeyhi Hakîm Ata'nın vefatından sonra dul kalan hanımı Anber Ana ile evlendiği nakledilir. Zengî Ata'nın meşhur dört halifesi Uzun Hasan Ata, Seyyid Ata, Sadr Ata ve Bedr Ata'dır. Mâverâünnehr'de ilim tahsiliyle meşgul olan bu dört genç tasavvuf yoluna yönelmeyi arzu edip Zengî Ata'nın yanına gelmiş ve bir süre eğitimden sonra hilâfet (icâzet) almışlardır. Bunlardan Seyyid Ata Harezmi bölgesinde yaşamıştır. Zengî Ata'nın tavsiyesi ile iki halifesi Seyyid Ata ve Sadr Ata'nın Deşt-i Kıpçak'taki Sarayçık'a gittiği, orada bulunan Altınorda hükümdarı Özbek Han'ı İslâmiyet'e davet ettiği ve Sadr Ata'nın gösterdiği kerâmet neticesinde Özbek Han ile birlikte 70.000 kişinin Müslüman olduğu nakledilir¹¹.

⁸ Hoca İshâk b. İsmâil Ata, *Hadikatü'l-ârifin*, Taşkent, Özbekistan Fenler Akademisi Birüni Şarkiyat Enstitüsü Ktp., nr. 11838, vr. 1b-131a.

⁹ Muhammed b. Ali es-Senûsî, *es-Selsebilü'l-ma'in fi't-tarâiki'l-erba'in*, Bingâzî 1968, s. 140-142.

¹⁰ Anonim, *Hakîm Ata Kitabı* (hızr. Münnevver Tekcan), İstanbul 2007.

¹¹ Devin DeWeese, *Islamization and Native Religion in the Golden Horde. Baba Tükles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition*, Pennsylvania 1994, s. 567-573.

Sadr Ata'dan sonra sırasıyla Elemîn Baba (bazı kaynaklarda Eymen veya Almîn), Şeyh Ali Şeyh ve Mevdûd Şeyh halkı irşâda devam etmişlerdir. Mevdûd Şeyh'ten sonra Yeseviye silsilesi iki kola ayrılmıştır: Bunlardan birisi Kemâl Şeyh İkânî, diğeri Hâdim Şeyh ile devam eder. Kemâl Şeyh'ten sonra silsilenin bu kolu şöyledir: Şeyh Aliâbâdî (Seyyid Ahmed), Şemseddin Özgendi, Abdâl Şeyh (Şeyh Üveys), Şeyh Abdülvâsî ve Şeyh Abdülmüheymin. Bu son zâtın XVI. yüzyılda Taşkent'te yaşadığı bilinmektedir. Bu silsiledeki Şemseddin Özgendi "Şems-i Âsî" mahlasıyla hikmet tarzında şiirler söylemiştir.

Hâdim Şeyh ile başlayan diğeri Yesevî kolu da kendi içinde ikiye ayrılarak devam etmiştir: Birinci kol Hâdim Şeyh'in halifelerinden Şeyh Cemâleddin Kâşgarî Buhârî, Süleyman Gaznevî, Seyyid Mansûr Belhî (ö. 965/1557) ile devam ederek Osmanlı döneminde İstanbul'u ziyaret eden Nakşbendî ve Yesevî şeyhi Ahmed b. Mahmûd Hazînî'ye ulaşır. Hazînî'nin eserleri şunlardır: *Cevâhiru'l-ebâr min emvâci'l-bihâr*, *Menba'u'l-ebhâr fî riyâzi'l-ebâr*, *Hucce-tü'l-ebâr*, *Teselliyu'l-kulûb*, *Câmi'u'l-mürşidîn* ve *Dîvân*.¹² Bu koldaki Cemâleddin Kâşgarî Buhârî'den sonra başka bir alt kol Şeyh Hudâyâd Buhârî Gaziregî (ö. 939/1532), Mevlânâ Velî Kûh-i Zerî, Kâsım Şeyh Azîzân Kermînegî (ö. 986/1578-79) ve Pîrim Şeyh yoluyla devam ederek Âlim Şeyh lakaplı Muhammed Âlim Sıddîkî'ye (ö. 1043/1633) ulaşır. Bu son zât, 1033'te (1624) tamamladığı *Lemehât min nefehâti'l-kuds* isimli Farsça eserinde Ahmed Yesevî'den başlayarak kendi dönemine kadar yaşamış olan birçok Yesevî şeyhi hakkında mühim bilgiler vermiştir¹³. Âlim Şeyh'in halifesi olan Mevlânâ Osman'a intisap ederek hilâfet almış olan Buharalı Mevlânâ Muhammedî İmlâ (ö. 1162/1749) Yesevîliğin yanı sıra Nakşbendiyye'den de icâzetli idi.

Âlim Şeyh'in halifelerinden Muhammed Şerîf Buhârî (ö. 1109/1697) Farsça olarak kaleme aldığı *Hucce-tü'z-zâkirîn li reddi'l-münkirîn* isimli eserinde hem cehrî zikrin meşrû olduğunu ispatlamak için deliller getirmiş, hem de önceki Yesevî şeyhleri hakkında bilgiler vermiştir¹⁴. Bu zât Yesevîliğin yanı sıra Nakşibendîlik'ten de icâzetli idi. Hikmet tarzında Türkçe şiirler yazan Kul Şerîf'in de bu zât olduğu tahmin edilmektedir. Kendisinden sonra silsile sırasıyla Fethullah Azîzân ve Lütfullah Azîzân ile devam edip Şeyh Hudâyâd b. Taş Muhammed Buhârî'ye (1216/1801) ulaşır. Tasavvufa dâir birçok eser kaleme alan Şeyh Hudâyâd'ın *Bustânü'l-muhibbîn* isimli Türkçe ve Arapça iki dilli eseri Yeseviyye tarikatının âdâbı hakkında mühim bilgiler içeren ve cehrî (yüksek sesli)

¹² Cihan Okuyucu, "Hazînî ve Yeni Bulunan Eserleri", *Journal of Turkish Studies*, 28/1 (2004), s. 205-223; Nadirhan Hasan ve Seyfeddin Seyfullah, "Hazînî'nin Câmi el-mürşidîn Eseri Hakkında", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, sy. 12 (2004), s. 159-166.

¹³ Muhammed Âlim Sıddîkî, *Lemehât min nefehâti'l-kuds* (nşr. M. Nezîr Râncâhâ), İslâmabad 1986.

¹⁴ Muhammed Şerîf Hüseyinî, *Hucce-tü'z-zâkirîn li reddi'l-münkirîn*, Süleymaniye Ktp., Reşid Efendi, nr. 372, vr. 1b-203b.

zikri savunan bir kaynaktır¹⁵. Onun halifesi Ömer İşân Yesevîlikle birlikte Nakşbendîliğin Müceddidiyye koluna da bağlıydı. XIX. yüzyılın başlarına kadar izi sürülebilen ve zayıflamış ya da Nakşbendîliğin içinde erimeye başlamış olsa da silsilesi bilinen Yesevîlik, bu tarihten sonra yazılı kaynaklarda izlenemez olmuş, XIX. yüzyılın sonlarında Ruslar'ın Orta Asya'da hâkimiyet kurmasının ardından da gözden kaybolmuştur.

Yukarıda adı geçen Yesevî şeyhlerinin dışında, kaynaklarda hayatı ya da silsilesi hakkında yeterli bilgi bulunmayan başka Yeseviyye mensupları da vardır. Ahmed Yesevî'nin halifelerinden Baba Maçın ve Yaşlıg Yunus Ata, İsmail Ata'nın müridi Otlug Yunus Ata, Bahâeddin Nakşbend'in kendileriyle görüştüğü Kusem Şeyh ve Halil Ata, Emir Külâl'in oğlu ile görüşen Kök Ata, Türkistanlı Tonguz Şeyh, sadece Türkçe konuştuğu için Türkçü Ata diye anılan Taşkentli bir Yesevî şeyhi bunlardan bazılarıdır.

Bazı kaynaklarda Tatar ve Bulgar bölgelerinde yaşayan Biraş b. Abraş Sûfi, Ufa yakınlarında kabri olan Hüseyin Beg, Azerbaycan'ın Niyazabad şehrinde türbesi olan Aşşar Baba ve Türkmenistan'da yaşamış olan Gözölü Ata gibi şahısların da Yesevî şeyhi ya da dervişi olduğu iddia edilmiştir.

2.a. Yesevîliğin Yayıldığı Coğrafya:

Orta Asya'da Nakşbendîliğin güçlenip yaygın hâle gelmesi, Yesevîliğin etkisini ve yaygınlığını azaltmaya başlamış, zamanla bazı Yesevî mensupları Nakşbendîliğe de bağlanmıştır. Etkinliği azalmakla birlikte XIX. yüzyılın sonlarına kadar varlığını sürdürebilen Yesevîlik bu tarihten sonra gözden kaybolmuş ve tarihe karışmıştır. Hayatı ve silsilesi hakkında az çok bilgi bulunan ve Yeseviyye tarikatına mensup olduğu kesin olarak bilinen mutasavvıfların vefat ettiği yerler yani türbeleri dikkate alındığında, Yesevîliğin yayıldığı coğrafya da ortaya çıkmaktadır. Ahmed Yesevî'nin müridlerinden biri olan Sûfi Muhammed Dânişmend'in kabri Otrar'da (Otırar), diğer mürid ve halifesi Hakîm Ata'nın kabri Hârezm bölgesinde, bugünkü ifadeyle Özbekistan'ın Karakalpakistan özerk bölgesindeki Kongrat şehri yakınlarındadır. Hakîm Ata'nın müridi Zengi Ata'nın kabri Taşkent'in Zengi Ata köyündedir. Zengi Ata'nın müridlerinden Sadr Ata Taşkent'in Orta Saray köyünde, Bedr Ata Taşkent'in Kuyik köyünde, diğer müridlerinden Seyyid Ata Hârezm bölgesinde, Uzun (Usulluk) Hasan Ata da Semerkant yakınlarındaki Kunduzek'te medfundur¹⁶.

Seyyid Ata'nın oğlu ve halifesi Seyyid Abdullah Zerbahş Hârezm'den Buhara'ya gelmiş, orada halkı irşâd etmiş ve Buhara yakınlarındaki Köhne Pey-

¹⁵ Şeyh Hudâydâd b. Taş Muhammed Buhârî, *Bustânü'l-muhibbîn* (nşr. B. M. Babacanov- M. T. Kadırova), Türkistan 2006.

¹⁶ Muhammed Âlim Siddikî, age, s. 144-145; Seyyid Zinde Ali, *Semerâtü'l-meşâyih*, Taşkent, Özbekistan Fenler Akademisi Birünî Şarkiyat Enstitüsü Ktp., nr. 1336, vr. 104a-106b.

kend'de vefat etmiştir¹⁷. İsmail Ata'nın oğlu İshak Ata'nın kabri Kazakistan'ın güneyindeki Kazıgurt şehri yakınlarında bulunan Turbat'ta (Türbet), Süzük Ata ve Otlug Yunus Ata'nın kabri Çimkent'in Sayram ilçesinde¹⁸, Elemîn (Eymen) Baba, Şeyh Ali Şeyh ve Mevdûd Şeyh'in kabirleri Semerkant'ın Akdarya ilçesindeki Kümüşkent'te, Cemâleddin Azîzân'ın kabri Herat'ta, Şeyh Hudâyâdâd'ın kabri Semerkant'ın Câmây ilçesinin Gazîre köyünde, Kâsım Şeyh Kermînegî'nin kabri Buhara'nın kuzeyindeki Nevâî ilinin Karmana (Kermîne) ilçesindedir¹⁹.

Lemehât müellifi Muhammed Âlim Sıddîkî (Âlim Şeyh Azîzân) Semerkant'ın Pâyarak ilçesinin Çelak korganı (kalesi) yakınlarında (eski adı Aliâbâd), *Hucetü'z-zâkirîn* müellifi Muhammed Şerîf Buhârî de Buhara'da medfûndur. Osmanlı döneminde Anadolu'ya da gelen Ahmed b. Mahmûd Hazînî Hisârlı yani bugünkü Tacikistan'ın Duşanbe bölgesindedir. Kabri bilinmemektedir.

Bu bilgiler ışığında Yesevîliğin önce Mâverâünnehr'in kuzeyindeki Yesi civarında doğduğu, kısa bir süre içinde Otrar, Sayram, Kazıgurt, Taşkent, Hârezm, Semerkant ve Buhara bölgesine yayıldığı, zamanla Herat ve Hisâr'a da ulaştığı anlaşılmaktadır. Bugünkü haritalar ile söylemek gerekirse, Kazakistan'ın güneyinde doğan Yesevîlik daha ziyade güneye doğru yayılmış ve özellikle Özbekistan şehirlerinde, kısmen de Tacikistan ve Afganistan'da yayılmıştır. Yesevîliğin Başkurtistan, Bengladeş, Anadolu ve Balkanlar'a kadar uzandığına dâir iddialar var ise de, bunlar güvenilir kaynaklar ve silsilenâmelerle desteklenemediği için ihtiyatla karşılanmalıdır. XIX. yüzyılın sonlarında Orta Asya'nın Fergana vâdisinde ve Kırgız bölgelerinde görülen Laçiler ile Saçlı İşânlar'ın da Yesevîlikle bağlantısı ispat edilememiştir. Bunlar Orta Asya Kalenderîlerinin son kalıntıları olmalıdır.

2.b. Yesevîler'in Sosyal İlişkileri:

Yesevîler Orta Asya'nın diğer tarikatlarıyla bazen dostâne ilişkiler içinde olmuş, bazen de karşılıklı rekâbet ve muhalefete girişmişlerdir. Orta Asya'da yaygın ve etkin olan Nakşbendîler'den bazıları Yeseviyye mensuplarını cehrî zikir, şeyhliğin babadan oğula geçmesi, tekke ve merâsimplere fazla önem vermeleri gibi konularda eleştirmişlerdir. Yesevîler de cehrî zikrin câiz olduğunu ispatlamak maksadıyla birçok eser kaleme almışlardır. Ancak Nakşbendiyye'nin Kâsâniyye kolunda cehrî zikir, semâ ve halvet gibi uygulamalara sempati ile bakıldığı için bu kola mensup olanlar Yesevîlerle genelde iyi ilişki içinde olmuşlardır. XVI. yüzyıldan itibaren bazı Yeseviyye mensuplarının kendi tarikatlarının yanı sıra Nakşbendîliğe de intisap etmeye başladıkları görülür. Yesevî şeyhi

¹⁷ Nâsiruddin Buhârî, *Tuhfetü'z-zâirîn*, Buhara 1328/1910, s. 88.

¹⁸ Mirahmed Mirhaldaroglı, *Sayramlık Allâme Fuzalâ Buzurglar*, Çimkent 1994, s. 36-41.

¹⁹ Muhammed Şerîf Buhârî, age, vr. 106b, 108a-b, 109b, 129a, 135b.

Hazîni (ö. 1002/1593-94'ten sonra), Nakşbendiyye'nin Kâsâniyye kolundan Hâce Sa'd Cûybârî'nin halifesi Molla Emîn'den Nakşbendî icâzeti almıştır. XVII. yüzyılın başlarında yaşayan Yesevî şeyhi Tokum Şeyh Hîvekî 400 müridi ile birlikte bir Nakşbendî şeyhine intisap etmiştir. Orta Asya'dan Hindistan'a göç eden Cemâleddin Hâce Dîvâne Seyyid Atâî (ö. 1016/1607-8) de Yesevîlikle birlikte Nakşbendiyye, Kübreviyye ve Aşkîyye tarikatlarına bağlı idi. Onun menkıbelerini Rıdvân lakaplı oğlu Muhammed Kâsım *Menâkıbu'l-ahyâr* veya *Makâmât-ı Seyyid Atâî* adıyla bilinen Farsça eserinde toplamıştır²⁰.

Devlet yöneticileriyle münâsebetler konusunda Yesevîler Mâverâünnehir'de her zaman Nakşbendîler'in gerisinde kalmışlardır. Şeybânîler'in ilk döneminde bu durum Yesevîler lehine değişecek gibi olmuşsa da, Şeybânî Han'ın önceleri intisap ettiği Yesevî şeyhi Cemâleddin Kâşgarî Buhârî'yi Buhara'dan Herat'a sürgün etmesi neticesinde durum yine Nakşbendîler'in lehine değişmiştir. XVIII. yüzyılda bazı Mangıt hanlarının Nakşbendîliğin Mücedidiyye koluna bağlı olması ve cehrî zikri yasaklamaları, zaten gücünü yitirmiş olan Yesevîler'i daha da sönük hâle getirmiştir.

2.c. Yesevîlik'te Tasavvufî Eğitim:

İntisap: İntisap, tasavvuf yoluna girmek ve bağlanmak demektir. Yesevîlik'te tasavvufî eğitim intisapla başlar. Hoca İshâk b. İsmail Ata'nın XIV. yüzyılda Çağatay Türkçesiyle yazdığı *Hadikatü'l-ârifin* isimli eserinde anlatıldığına göre, Yesevîlik'te intisap merâsimi şöyle yapılırdı: Şeyh, mürid olmak niyetiyle gelen kişinin elini tutar, tevbe etmesini ve Allah'a yönelmesini tavsiye ederek şu tevbe virdini üç kez okurdu: "Estağfirullâhe'llezî lâ ilâhe illâ Hû el-Hayye'l-Kayyûm ve es'elühü't-tevbe". Sonra eline bir makas alır ve: "Yâ eyyühe'llezîne âmenû tûbû ilallâhi tevbeten nasûhâ" (et-Tahrîm, 66/8) âyetini okuyup müridin saçından, önce sağ, sonra sol, sonra da orta taraftan iki üçer adet kıl keserdi. Bu saç kesme olayı, sembolik olarak müridin dünya ve dünyevi şeylerin sevgisini kalbinden kesip atması ve mânevîyata yönelmesi gerektiğini ifade ederdi. Bunun peşinden şeyh, müride nâfile namaz kılmayı, sürekli zikretmeyi, şeyhinden izinsiz iş yapmamayı tavsiye ederdi²¹.

Zikir: Yesevîlik'te toplu ve sesli olarak icrâ edilen zikre, zikr-i erre adı verildi. Zikr-i erre, Farsçada testere zikri demektir. Zikrin ilerleyen aşamalarında kelimeler kaybolup sadece boğazdan testere sesini andıran bir hırıltı çıktığı için bu şekilde isimlendirilmiştir. XIII. yüzyılın sonları ile XIV. yüzyılın başlarında yaşadığı anlaşılan Yesevî şeyhi İsmâil Ata'nın zikir konusunda şöyle dediği nakledilir: "Demirci demiri ateşte ısıtıp çekiçle dövdüğü gibi, mürid de kalbini Hû

²⁰ India Office, MS, Pers. 644; Rampur, MS, Pers. Tezkire, 2378.

²¹ Hoca İshâk, age, vr. 91b.

zikrinin çekici ile dövüp temizlemelidir”²². İsmâil Ata bir müridine zikir telkîn ettikten sonra şöyle derdi: “Ey derviş! Tarikat kardeşi olduk. Benden bir nasihat kabul et: Bu dünyâyı yeşil bir kubbe olarak düşün, farz et ki âlemde sadece sen varsın, bir de Hak Teâlâ var. O kadar zikret ki, tevhîdin galebesi ile sadece Hak Teâlâ kalsın, sen aradan çık!”²³. Hoca İshak b. İsmail Ata, her şeyhin ve mürşîdin zikir için Allah’ın isimlerinden birini tercih ettiğini, Hoca Ahmed Yesevî’nin “Allah” ve “Hû” şeklinde iki ismi müridlere telkîn ettiğini, İsmâil Ata’nın ise “Hû” zikrini tercih ettiğini söyler²⁴.

Müellifi bilinmeyen ve *Risâle-i Zikr-i Hazret-i Sultânü'l-ârifin* ismiyle anılan Çağatay Türkçesi’yle yazılmış bir eserde ise Yesevîler’in zikrinin altı türünden bahsedilir: 1. İsm-i zât zikri: “Allah” diye zikretmektir. Bu zikir, “Allah Hû, Allah Hû, Yâ Hû, Allah Hû” şeklinde de icrâ edilir. 2. İsm-i sıfat zikri: “Hay âh, Hay âh” diye zikretmektir. Bu zikir öğle namazından sonra ayakta (kıyâmî) icrâ edilir, “Hay” ve “âh” derken beş parmak yumulur. 3. Dûsere zikri: “Hay, âh, Allah, Hay, Hû” ve “Hay, Hayyen, Hû Allah; Hay, Hayyen, Hû Allah” diye zikretmektir. 4. Zikr-i Hû: “Hû, Hû, Hû Allah; Hû, Hû, Hû Allah” diye zikretmektir. 5. Zikr-i çaykun: Zikir vaktinde ritim, âhenk ve mûsikînin bir arada ve uyum içinde devam etmesi için zâkirin elinde çingırak gibi bir âleti hareket ettirmesi, çak çak diye ses çıkarmasıdır. “Hû (çak), Hû (çak)” diyerek zikredilir. 6. Çehâr darb: “Hay, âh âh âh, Hay, Hû; Hay, âh âh, âh, Hay, Hû” diye zikretmektir. Bu altı zikir usûlüne ek olarak bir de “zikr-i kebûter” (güvercin zikri) vardır ki “Hû, Hû” diye icrâ edilir²⁵.

Halvet: Dervişlerin ibâdet ve tefekkür için bir süre yalnız kalmalarına halvet denir. Yesevîlik’te tasavvufî eğitimin önemli unsurlarından biri de halvettir. Yeseviyye tarikatında halvetin geleneksel bir âdâb ve merâsimi vardır. Hazînî’nin *Cevâhirü'l-eb râ’*’da verdiği bilgiye göre, genel teâmülden farklı olarak Yeseviyye’de halvet gurup hâlinde yapılır. Halvete girecek olan müridler, mürşîdin muvâfakatıyla birgün önceden oruç tutmaya başlarlar. Halvetten bir gün önce sabah namazından sonra müridler zikir ve tekbîrlerini çoğaltırlar. Aynı gün ikindi namazından sonra halvethânenin kapı, baca, tüm delikleri kapatılır ve müridler güneş batıncaya dek tevbe ve zikirle meşğûl olurlar. Akşam namazından sonra iftar için sıcak su getirilir, müridler bununla orucunu açar ve bundan sonra su verilmez. Ardından kara darıdan halvet çorbası verilir. Tüm halvet ehli bu çorbayı içtikten sonra harâreti teskîn için küçük bir karpuz ya da ayran verilebilir. Yemekten sonra Kur’ân-ı Kerîm’den bir sûre, ya da birkaç âyet okunur. Ayakta saf tutup üç kere tekbîr getirilir, sonra oturulup gece yarısına kadar

²² Hoca İshâk, age, vr. 52a.

²³ Ali b. Hüseyin Safî, *Reşehât-ı Aynü'l-hayât* (thk. Ali Asgar Mu’îniyân), Tahran 2536/1977, I, 27;

²⁴ Hoca İshâk, age, vr. 53a-b.

²⁵ Bakhtiyar Babadjanov, “Une Nouvelle Source sur les Rituels de la Tariqa Yasawiyya: Le Risâla-yi Dhikr-i Sultân al-Ârifin”, *Journal of the History of Sufism*, 3 (2001), s. 223-228.

zikrullâh ile meşgûl olunur. Bu esnâda “hikmet” adı verilen ilâhîler okunur. Ardından başlar traş edilir ve halvethânenin dört yönüne doğru tekbîr getirilir. Bundan sonra zikirle meşgûl olunur. Kandil sönünce birkaç saat istirahat edilir ve görülen rüyâlar şeyhe tâbîr ettirilir.

Halvet, gece gündüz bu şekilde kırk gün devam eder. Kırk günün sonunda mutfak görevlileri diğerlerinden daha önce halvethânedan çıkar ve kurban keserler. Bu kurbanların kanlarını ve kemiklerini gömerek saklamak âdetidir. Kesilen kurbanların boğazları kebab yapılarak soğuk su veya ayranla halvet ehline verilir. O gece sûfiler evlerinde istirahat eder ve ertesi gün sabah namazında duâ ve zikirlerle halvetin tam olarak bittiği îlân edilmiş olur²⁶.

Sohbet: Bazı Yesevî şeyhleri tasavvufî ve ahlâkî sohbetin önemini vurgulamak gâyesiyle: “Namazın kazâsı olur ama sohbetin kazâsı olmaz” demişlerdir²⁷. Gâfil insanların, hattâ bu gâfil insanlara âit eşyâların bile sûfilerin manevi huzur hâlini bozacağına inanılırdı. Menkıbeye göre, Hoca Ahmed Yesevî, sohbetinde beklenen feyz ve huzur hâli meydana gelmeyince müridlerine tekkeyi araştırmalarını söylemiş, gâfil bir kişinin bastonunun tekkede unuttuğu görülmüş, bu baston dışarı çıkarılınca feyzli bir sohbet yapılabildiği²⁸.

Hilâfet: Tasavvufî eğitimini tamamlayan derviş, halkı irşâd etme yetkisi yani hilâfet (icâzet) alır ve halife olurdu. Yesevîlik'te icâzet ve hilâfetin sembolü olarak bu kişiye şeyh tarafından bir asâ hediye edilirdi. Çobanın koyunları asâ ile güttüğü ve kurtlardan koruduğu gibi, halife olan kişinin de manevi terbiyesiyle meşgul olduğu kişileri eğitmesi ve nefsin tuzaklarından koruması beklenirdi. Tasavvufî eğitim mertebelerini tamamlamayan müride hilâfet verilmesi uygun görülmezdi. Bu makamları aştıktan sonra da içinde kibir duygusunun kalıp kalmadığını anlamak için bazen boynuna bir sepet asılır ve bir süre dilencilik yapması istenirdi. Hilâfet asâsı alan kişinin yüksek ahlâka sahip olması ve Yesevîliğin pîri Hoca Ahmed Yesevî'yi duâdan unutmaması gerekirdi²⁹.

Hizmet: Hoca İshâk b. İsmail Ata'nın kaleme aldığı *Hadikatü'l-ârifin*'in üçüncü bölümü şeyh ve şeyhlik hakkındadır. Bu bölümde “şeyhlik, halkı Hakk'a davet etmektir”, “bütün insanlara şefkatli olmaktır” gibi ifâdeler yer alır. İsmail Ata'ya sormuşlar: Halkı Hak Teâlâ'ya ulaştıran kaç tane yol vardır? Şöyle

²⁶ Ahmed b. Mahmûd Hazîni, *Cevâhiru'l-ebâr min emvâci'l-bihâr*, İstanbul Üniversitesi Ktp., TY, nr. 3893, vr. 26b-28b.

²⁷ Muhammed Kâdî Semerkantî, *Silsiletü'l-ârifin ve tezkiretü's-siddikîn*, Süleymaniye Ktp. Hacı Mahmud Efendi, nr. 2830, vr. 66a.

²⁸ Mîr Abdülevvel Nişâbüri, *Melfûzât-ı Ahrâr*, Ârif Nevşâhî, *Ahvâl ve Sühanân-ı Hâce Ubeydullâh-i Ahrâr*, Tahran 1380 hş./2002 içinde, s. 149.

²⁹ Hazîni, age, vr. 21b-24a.

cevap vermiş: “Varlıktaki bütün zerreler sayısınca yol vardır. Ama bir müslümanı rahatlatmak ve ona faydalı olmaktan daha yakın ve daha iyi bir yol yoktur”³⁰.

Dinî Kurallara Riâyet: Ahmed Yesevî'nin müridi Sûfî Muhammed Dânişmend'in *Mir'âtü'l-kulûb* isimli eserinde Yesevî'den naklettiği “âhir zamanda sahte şeyhlerin ortaya çıkacağı ve bunların Ehl-i Sünnet'i sevmeyeceği” şeklindeki rivâyetler ile³¹, Hoca İshâk'ın *Hadîkatü'l-ârifîn*'inde İmâm Ebû Mansûr Mâtürîdî'ye atıf yapılması ve Yesevî kaynaklarında cehrî zikri müdafaa için sürekli Hanefî fıkıh kitaplarına referans yapılmış olması, Yeseviyye mensuplarının diğer Orta Asya Türkleri gibi Sünni-Mâtürîdî ve Hanefî olduğunu göstermektedir. Ayrıca meşhur Yesevî dervişi Hazînî *Cevâhiru'l-ebârâ*'da Hoca Ahmed Yesevî'nin Hanefî mezhebinde olduğunu açıkça kaydetmiştir³².

Hoca Ahmed Yesevî'nin dinî kurallara uymakla ilgili *Divân-ı Hikmet*'teki dizelerinden bazıları şunlardır:

*Her kim kılsa tarikatnı da'vâsını,
Evvel kadem şerîatga koymak gerek.
Şerîatnıñ işlerini edâ kılıp
Andın songra bu da'vânı kılmak gerek.*³³

Yani: Tarikat yolunda olduğunu iddia eden kişinin önce şerîat yoluna girmesi, dinî kurallara uyup ondan sonra sûfilik iddiâsında bulunması gerekir.

*Cemâatge barmayın terk-i namâz kılınlar,
Şeytân birle bir yerde derk-i esfelde kördüm.*³⁴

Yani: Mescide gitmeyen ve namazı terk eden kişileri, Şeytan ile aynı yerde Cehennem çukurunda gördüm³⁵.

3. Hâcegân ve Nakşbendiyye:

Yûsuf Hemedânî'nin mürid ve halifelerinden biri olan Ahmed Yesevî ile Yeseviyye tarikatı devam ederken, Hemedânî'nin diğer müridi Hâce Abdülhâlik Gucdüvânî ile de Hâcegân tarikatı devam etmiştir. Abdülhâlik Gucdüvânî Buhara yakınlarındaki Gucdüvan (bugünkü telaffuzu Gicduvan) kasabasında yaşa-

³⁰ Hoca İshâk, age, vr. 31b-32a.

³¹ Sûfî Muhammed Dânişmend, age, vr. 175a.

³² Hazînî, age, vr. 25b.

³³ Ahmed Yesevî, *Divân-ı Hikmet* (nşr. R. İsmâilzâde, K. Kârî, G. Kambarbekova), Tahran 2000, s. 155.

³⁴ Ahmed Yesevî, age, s. 175.

³⁵ Ahmed Yesevî ve Yesevilik hakkında ayrıca bk. Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara 1981; Devin DeWeese, “Yasaviya”, *İslâm na Territorii Bıvşey Rossiyskoy İmperii*, Moskova 2003, fasikül: 4, s. 35-38

yıp o bölgede tarikatını yaymıştır. Gucdüvânî ve takipçilerinin “Hâce” lakabına nisbetle “Hâcegân” (hocalar, efendiler) adıyla anılan bu tarikat, medreseleri ve âlimleriyle meşhur olan Buhara bölgesinde, yüksek sesle icrâ edilen (cehrî) zikri bid'at sayan ulemâya muhâlif bir konumda durmamak için olsa gerek, sessiz (hafî) zikre yönelmiş ve bunu tarikatın esası yapmıştır. Diğer tarikatların aksine Hâcegân tarikatında silsilenin Hz. Ali'den değil, Hz. Ebû Bekir'den geldiğinin kabul edilmesi de, Ebû Bekir'i sahâbenin en üstünü olarak kabul eden Ehl-i Sünnet anlayışının o dönemde Orta Asya ve özellikle Buhara civarında güçlü bir şekilde temsil edilmesiyle izah edilebilir. Hâcegân tarikatının karakterini belirleyen bu özellikler, takriben iki asır sonra bu silsileden gelen Bahâeddin Nakş-bend'e (ö. 791/1389) miras bırakılmış ve Nakşbendiyye tarikatının temel özelliklerinden olmuştur.

Hicrî 575 (1179) veya 615 (1218) senesinde vefat ettiği kabul edilen Abdülhâlik Gucdüvânî'nin tavsiyelerini ihtivâ eden *Vasâyâ* isimli Farsça eserindeki şu cümleler, tarikatın karakterini anlama konusunda önemli ipuçları vermektedir: “Oğlum, sana vasiyetim şudur ki, bütün hâllerinde ilim, edeb ve takvâ üzere olasın. Selef-i sâlihînin eserlerini oku, izlerinden yürü. Ehl-i Sünnet ve'l-cemâat çizgisinden ayrılma. Fıkıh ve hadis öğren, câhil sûfilerden uzak dur... Şöhretten uzak dur, çünkü şöhret âfettir. Dergâh kurma ve dergâhlarda oturma. Semâ ve mûsikîye kapılma, çünkü onun fazlası kalbi öldürür... Dışını süslemeye çok önem verme, çünkü dışı fazla özen göstermek, için haraplığındandır. Dünya ve dünyacılara meyletme. Dâimâ elbisen sâde, yoldaşın derviş, sermayen fıkıh kitapları, evin mescid, dostun Allah Teâlâ olsun!”³⁶

Abdülâlik Gucdüvânî'den sonra Hâcegân tarikatı Buhara civarında Ârif Rîvgerî, Mahmûd Encîrfağnevî, Ali Râmîtenî, Muhammed Baba Semâsî ve Emîr Külâl ile devam etmiştir. Emîr Külâl'e intisap ederek tasavvufî eğitimini tamamlayan Bahâeddin Nakşbend, son zamanlarda Abdülhâlik Gucdüvânî'nin prensiplerinden uzaklaşmaya başlayıp cehrî (sesli) zikir, halvet ve semâ gibi uygulamaları benimseyen Hâcegân yolunu tekrar Gucdüvânî'nin prensiplerine çevirmek sûretiyle tarikatın unutulmaya yüz tutan prensiplerini ihyâ etmiş ve bu tasavvufî içtihadı sebebiyle zamanla tarikatın kurucusu olarak telakkî edilmiştir.

Gençliğinde babasının mesleği olan nakışçılıkla meşgul olduğu için “Nakşbend”³⁷ lakabını aldığı anlaşılan Hâce Bahâeddin Nakşbend müridlerine dinî kâidelere uymayı, takvâyı, ruhsatla değil azîmetle amel etmeyi ısrarla tavsiye eder ve velîlik derecelerine bu şekilde ulaşılabilirliğini söylerdi. Tarikatını, Hz. Peygamber'in sünnetine ve ashâbının sözlerine tâbî olmak diye özetlemekteydi.

³⁶ Abdülhâlik Gucdüvânî, *Vasâyâ*, İstanbul, Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi, nr. 3229, vr. 10b-16a.

³⁷ Kumaş veya halılara nakış işleyen, nakışçı anlamına gelen “Nakşbend” kelimesi, telaffuzunun zorluğu sebebiyle Türkiye'de bir “i” harfi ilâvesiyle “Nakşibend” şeklinde söylenmekte, buna bağlı olarak tarikatın ismi de “Nakşibendiyye” olarak anılmaktadır.

İlme ve âlimlere karşı son derece saygılı idi. Bu yüzden birçok âlim kendisine intisap etmişti. İyi bir hadis eğitimi gördüğü için sohbetlerinde bazen hadisleri izah eder, tasavvufî şerhler yapardı. Arapça, Türkçe ve Farsçaya vâkıftı.

Mürîdlerine riyâzâtı (aşırı perhizi) emretmez, az yemenin ve çok ibâdetin öneminden pek bahsetmezdi. Hatta çok riyâzat yapan bir mürîdine bol ve güzel bir yemek yeyip sabah namazına kadar rahatça uyumasını emrettiği bilinmektedir. Nâfile oruç tutan mürîdi Ya'kûb Çerhî'ye de orucunu bozup yemesini tavsiye etmiş ve: "Nefsin arzularına hâkim olma konusunda yemek, oruç tutmaktan daha iyidir, biz bunu tecrübe ettik" demişti³⁸. Çünkü o, riyâzat ve perhiz sonucu oluşan hallere îtimâd etmiyordu³⁹.

El emeği ile çalışıp kazanmaya çok önem verir, arpa, burçak ve kayısı yetiştirerek zirâatla geçimini temin ederdi⁴⁰. Onun prensibi dünyevi işlerde çalışıp kazanmak ve kimseye yük olmamak, ancak çalışırken Hak Teâlâ'dan da gâfil olmamaktı. Hâce Bahâeddîn melâmet neş'esine sahip olduğu için muayyen bir kıyafete önem vermezdi. Belli bir kisvesi olmadığı gibi mürîdlerine de belli bir tarzda giyinmeyi emretmezdi. Sadece keçeden bir takkesinin olduğu ve bunu da bir fakire verdiği bilinmektedir. Kerâmet konusunda şöyle dediği nakledilmektedir: "Bir kimse bir bahçeye girse ve her ağaç ile yaprağın ey Allah'ın velisi diye seslendiğini duysa, zahir ve bâtını o sese hiç iltifat etmemeli, aksine kulluktaki çabası artmalıdır"⁴¹.

Hâce Bahâeddîn'in şu sözleri, mürîdlerinin tasavvufî eğitiminde izlediği yolu göstermesi açısından dikkat çekicidir: "Biz mürîdi dilersek cezbe, dilersek sülûk yoluyla terbiye ederiz. Bu bizim elimizdedir. Sohbetimize gelenlerden bazılarının gönlünde muhabbet tohumu vardır. Ama dünyevi alâkalar yüzünden gelişip büyümemiştir. Bizim vazifemiz o alâkaları temizlemektir. Bazılarının ise gönlünde muhabbet tohumu yoktur. Burada bizim vazifemiz tohum oluşturmaktır"⁴².

3 Rabîulevvel 791 (1 Mart 1389) tarihinde vefat eden Bahâeddin Nakşbend, (bugün Özbekistan'da bir şehir olan) Buhara'nın Kasr-ı Ârifân köyüne defnedilmiştir. Geride yazılı bir eser bırakmamış ise de, Muhammed Pârsâ ve Alâeddin Attâr gibi iki önemli halife bırakmıştır. Bunlardan Muhammed Pârsâ daha ziyade eser telifi ve medrese usûlü talebe yetiştirmekle meşgul olmuş, tarikat yolunu ise Alâeddin Attâr devam ettirmiştir. Alâeddin Attâr'ın (ö. 802/1400) da yazılı bir eser bırakmadığı, ancak Bahâeddin Nakşbend'in menkıbelerinin der-

³⁸ Ya'kûb Çerhî, *Tefsîr-i Ya'kûb-i Çerhî*, Bombay 1326/1908, s. 154.

³⁹ Muhammed Bâkır b. Muhammed Ali, *Makâmât-ı Hazret-i Hâce-i Nakşbend*, Buhara 1328/1910, 28.

⁴⁰ Muhammed Bâkır, *Makâmât*, s. 37, 112, 138; Ali b. Hüseyin Safî, *Reşahât-ı Aynü'l-hayât*, I, 135.

⁴¹ Muhammed Bâkır, *age*, s. 57.

⁴² Ebu'l-Kâsım Muhammed b. Mes'ûd el-Buhârî, *er-Risâletü'l-Bahâîyye*, Kayseri Râşid Efendi Ktp., nr. 1110, vr. 63b; Muhammed Bâkır, *age*, s. 59.

lenip yazılmasını teşvik ettiği anlaşılmaktadır. Attâr'ın kabri, bugün Özbekistan'ın Denov diye anılan şehrinde dir.

Alâeddin Attâr'ın iki önemli halifesi vardı: Nizâmeddin Hâmûş ve Ya'kûb Çerhî. Nizâmeddin Hâmûş, Sa'deddin Kâşgarî'ye, o da Alâeddin Âbîzi ve Abdurrahman Câmî'ye icâzet vermiştir. Abdurrahman Câmî birçok dînî, tasavvufî ve edebî eser kaleme almış meşhur bir âlimdir. En tanınmış eserlerinden biri, sûflerin söz ve menkıbelerine dâir Farsça bir eser olan *Nefâhâtü'l-üns*'tür. Oğlu Ziyâeddin Yûsuf adına 897 (1492) senesinde yazdığı *el-Fevâidü'z-Ziyâiyye* adlı *el-Kâfiye* şerhi, medreselerde *Molla Câmî* adıyla Arap gramerinin en önemli eserlerinden biri olarak asırlarca okutulmuştur. Çağatay edebiyatının ünlü simâsı Ali Şîr Nevâî de bir şiirinde Abdurrahman Câmî'ye mürid olduğunu ifade etmiştir. Ali Şîr Nevâî yazdığı eserlerle Çağatay Türkçesi ve edebiyatının gelişmesine önemli katkılar sağlamıştır. Abdurrahman Câmî'nin şeyhi Sa'deddin Kâşgarî ile Herat'a taşınmış olan bu Nakşbendî kolu, Safevîler'in Herat'ı işgali neticesinde başka bölgelere dağılmak zorunda kalmış ve zamanla tarihe karışmıştır.

Alâeddin Attâr'ın diğer halifesi olan Ya'kûb Çerhî hem âlim, hem de sûfi idi. Fâtîha ile Kur'an'ın son iki cüzü üzerine yazdığı ve *Tefsîr-i Ya'kûb-i Çerhî* adıyla anılan Farsça eseri birçok defa neşredilmiştir. *Risâle-i Ünsiyye* ve *Risâle-i Abdâliyye* gibi Farsça eserleri de olan Ya'kûb Çerhî'nin tasavvuf anlayışında ricâl-i gayb konusunun da önemli bir yeri vardı. Kabri bugün Tacikistan'ın başkenti Duşanbe yakınlarında olan Ya'kûb Çerhî'nin (ö. 851/1447) en önemli halifesi Ubeydullah Ahrâr'dır.

Ubeydullah Ahrâr, Nakşbendiyye tarikatının yayılmasında önemli katkıları olan bir zâttır⁴³. Taşkent'te doğup Semerkant'ta vefat eden Ubeydullah Ahrâr Timurular hânedânından bazı idârecilerle iyi ilişkiler kurmuş, *Risâle-i Vâlidîyye*, *Fıkarât* ve *Şerh-i Havrâiyye* gibi bazı Farsça eserler kaleme almış, ayrıca birçok mürid yetiştirmiştir. Gençliğinde Semerkant'ta bazı hastalara bakıcılık yapmış, onlardaki bulaşıcı hastalık kendisine geçmesine rağmen hizmetten geri durmamıştı. Herat'a geldiği zaman halka hizmet etme düşüncesiyle bazı günler hamamda ücretsiz olarak insanları keseleyen Ahrâr, insanların sevgisini kazanıp gönüllerini hoş etmenin, nafile ibâdetlerden, zikir ve murâkabeden daha üstün olduğunu düşünmekteydi⁴⁴. Hiç parasının olmadığı günlerde kendisinden yiyecek isteyen bir dilenciye boş çevirmemek için sarığını lokantacıya uzatıp: "Al bunu, bulaşık bezi yaparsın, şu fakire yiyecek ver", diyebilmişti⁴⁵. Hayatının sonraki safhalarında ekonomik yönden rahatlayan Ahrâr, halk yararına birçok

⁴³ Hayatı hakkında bk. Ârif Nevşâhî, *Ahvâl ve Sühanân-ı Hâce Ubeydullâh-i Ahrâr*, Tahran 1380 hş./2002.

⁴⁴ Muhammed Kâdî, *Silsiletü'l-ârifîn*, vr. 37b; Safî, *Reşahât*, II, 407-8.

⁴⁵ Safî, *Reşahât*, II, 399-400.

vakıf eseri yapmış, ayrıca halkın vergi yükünü hafifletmek için kendisi gereken- den fazla vergi vererek cömert ve yardımsever bir insan olduğunu göstermişti.

Padişahlarla temasa geçmesinin sebebini, “halkı onların zulmünden koru- mak” diye açıklayan Ahrâr, birçok defa savaşın eşiğine gelen mîrzâları (beyleri) barıştırmak için halkı önemli fâcialardan korumuştur.

Ahrâr, vahdet-i vücûd düşüncesini benimsemiş bir sûfî idi. *Fıkarât* adlı ese- rini de bu neş'e ile kaleme almıştı. Bu eserin bir yerinde şöyle diyordu: “Sâlik, kelime-i tevhîd zikrine devam edip tasavvuf yolunda ilerledikçe, önce *Lâ ma'bûde illellâh*: Allah'tan başka ibâdet edilecek (ilah) yoktur, sonra *Lâ maksûde illallâh*: Allah'tan başka yönelinecek ve arzu edilecek bir şey yoktur, daha sonra da *Lâ mevcûde illallâh*: Allah'tan başka varlık yoktur, duygu ve dü- şüncesine ulaşır”⁴⁶. Bununla birlikte Hâce Ahrâr'ın şöyle dediği de nekedilir: “Ene'l-Hak demek kolay, eneyi (nefsi) kırmak ve ondan uzaklaşmak zordur”⁴⁷.

Ubeydullah Ahrâr'ın Timurlular'dan Sultan Ebû Sa'îd ve oğlu Sultan Ah- med Mîrzâ ile olan dostluğu, Ahrâr'ın neslinden gelen şahısların, siyâsî rakip olan Özbekler'den (Şeybânîler'den) ziyâde Timurlular'ın devamı mâhiyetinde olan Bâbürlülere yakınlık göstermelerine sebep olmuş, bu sebeple Hoca Ahrâr'ın neslinden birçok kişi Bâbürlülere'ın ülkesi olan Hindistan'a göç edip Ahrârîye kolunu o bölgede yaymışlardır. Ancak Ahrâr'ın büyük oğlu Hâcekâ lakablı Muhammed Abdullah'ın oğulları ve halifeleri ile devam eden bu kol fazla etkin olamamış ve zamanla tarihe karışmıştır.

Ubeydullah Ahrâr'ın Orta Asya'da iki önemli halifesi vardı: Muhammed Kâdî Semerkantî ve Muhammed Zâhid Vahşivârî. Muhammed Kâdî Semer- kantî (ö. 921/1515) şeyhi Ubeydullah Ahrâr'dan dinlediklerini *Silsiletü'l-ârifin ve tezkiretü's-siddîkin* isimli Farsça eserinde derlemiştir. Bu eser, Hoca Ahrâr'ın dâmâdı Mîr Abdülevvel'in aynı konudaki *Mesmûât* isimli eseri ile, Fahreddin Ali b. Hüseyin Safî'nin (ö. 939/1532) *Reşehât-ı Aynü'l-hayât* isimli eseri için önemli bir kaynak olmuştur.

Muhammed Kâdî'nın en önemli halifesi Mahdûm-i A'zam lakaplı Ahmed Kâsânî'dir (ö. 949/1542). Çok sayıda Farsça tasavvufî eser yazan ve hayatı hak- kında birçok menâkıbnâme kaleme alınan Ahmed Kâsânî Semerkant'ın Dehbîd köyünde vefat etmiş⁴⁸ ve kendisinden sonra Nakşbendiyye'nin Kâsânîye veya Dehbîdiyye diye anılan kolu Orta Asya ve Doğu Türkistan'da hızla yayılmıştır.

⁴⁶ Ubeydullah Ahrâr, *Fıkarât*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 2143, vr. 154a-b.

⁴⁷ Raûf Ahmed Müceddidî, *Dürrü'l-ma'ârif*, İstanbul 1997, s. 66.

⁴⁸ Necdet Tosun, “Kâsânî, Ahmed”, *DİA*, İstanbul 2001, XXIV, 531-532.

3.a. Nakşbendiyye-Kâsâniyye (Dehbîdiyye):

Mahdûm-i A'zam diye bilinen Hâcegî Ahmed Kâsânî'nin faaliyetleri ile özellikle Fergana, Semerkant ve Buhara'da temelleri atılan tarikat, Kâsânî'nin vefâtından sonra halifeleri yoluyla gerek Orta Asya'da, gerekse Doğu Türkistan, Kuzey Hindistan, Belh, Şam, ve İstanbul'da yayılma imkânı bulmuştur. XVI. asırda Kâsâniyye'nin yükselişi ve şehirlerdeki etkinliği, Orta Asya'da Kübreviyye ile Yeseviyye'nin zayıflamasına yol açmış, hattâ bu yükseliş, diğer bazı Nakşbendî kollarını da etkilemiş ve ancak küçük kasabalarda tutunabilme imkânı vermiştir.

Ahmed Kâsânî'den sonra tarikat genel olarak Kâsâniyye ya da Dehbîdiyye adıyla anılmış ve farklı alt kollarla yayılmaya devam etmiştir. Bu alt kolları, İshâkiyye, Âfâkiyye, Cûybâriyye ve diğer Kâsânîler diye gruplandırmak mümkündür.

İshâkiyye (Karadağlık Hâceleri): Ahmed Kâsânî'nin halifelerinden Mevlânâ Lütfullah Çûstî (ö: 979/1571-2) ile başlayan alt koldur. Mevlânâ Lütfullah, Fergana Vâdisi'ndeki Ahsiket'in Çûst köyünde doğmuş, Semerkant'ta tahsil görürken Ubeydullah Ahrâr'ın halifelerinden Muhammed Kâdî'ye (ö. 921/1515) intisab etmiş, onun vefatından sonra da Ahmed Kâsânî'ye bağlanmıştı. Kâsânî'nin vefatından sonra halifesi olarak Semerkant'ta irşâda başlayan Lütfullah, Kübrevîler'le tartıştığı için dönemin idârecisi Ebû Saîd Hân'a farklı ifâdelerle şikâyet edilmiş, Han da onu cezalandırmıştı. Bu olaydan sonra memleketi Çûst'a dönüp orada vefât eden Lütfullah'ın söz ve menkıbeleri *Menâkıb-ı Mevlânâ Lütfullâh* ve *Sirâcü's-sâlikîn* adlı eserlerde toplanmıştır⁴⁹.

Mevlânâ Lütfullah'ın yerine geçen Hâce İshâk Dehbîdî (ö. 1008/1599-1600) Ahmed Kâsânî'nin oğlu idi. Sülûkünü Mevlânâ Lütfullah'ta tamamladıktan sonra Doğu Türkistan'a gitmiş, Kaşgar valisi Muhammed Han (ö. 1018/1609) da dâhil olmak üzere birçok mürid edinmişti. Yârkend, Kaşgar, Hoten ve Aksu'da en az oniki sene İslâm'ı ve Nakşbendîliği yaydıktan sonra asıl memleketi olan Semerkant'a dönüp orada vefat eden Hâce İshâk'a nisbetle Kâsâniyye'nin bu koluna İshâkiyye ya da Karadağlık Hâceleri adı verilmiştir. Hayatı hakkında Muhammed Avaz (ö. 1012/1603) tarafından *Ziyâü'l-kulûb* adında bir eser kaleme alınmıştır⁵⁰.

Hâce İshâk vefatından önce oğlu Şâdî'yi Yârkend'e halife olarak tayin etmişti. Sonraki yıllarda bu kolun önde gelen isimlerinden Dânyâl ve Şuayb siyasi entrikalar yüzünden Keşmir'e kaçmak zorunda kalmışlar ve bu kola mensub birçok kişi öldürülmüştü. Bir süre sonra 1132 (1720)'lerde Dânyâl Doğu Tür-

⁴⁹ Mîr Muhammed el-Müftî Taşkendi, *Menâkıb-ı Mevlânâ Lütfullâh*, Özbekistan Fenler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü (Özb. FAŞE) Ktp., nr. 5785; Muhammed Rahîm, *Sirâcü's-sâlikîn ve letâifu'l-ârifîn*, Özb. FAŞE Ktp., nr. 629.

⁵⁰ Muhammed Avaz, *Ziyâü'l-kulûb*, Özb. FAŞE Ktp., nr. 71.

kistan'a yönetici oldu. Onun vefatından sonra bölgedeki şehirler oğulları arasında taksim edilmiş ve bundan sonra İshâkiyye'nin tasavvufî değil siyâsî yönleri ön plana çıkmıştır. Muhammed Sâdık Kâşgarî'nin *Tezkire-i Azizân* ve Şâh Mahmûd b. Mîrzâ Fâzıl Çurâs'ın *Enîsü't-tâlibîn* adlı eserlerinde bu kola mensub kişiler teferruatıyla anlatılır⁵¹.

Âfâkiyye (Akdağlık Hâceleri): Ahmed Kâsânî'nin oğlu ve halifelerinden biri olan "Hâce Kelân" lakaplı Muhammed Emîn Dehbîdî (1006/1597-8) ile başlayan alt koldur. Ahmed Kâsânî, Hâce Kelân'ı yerine postnişîn olarak bırakmıştı. Ancak o, kendisini bu işe lâyık görmediği için babasının halifelerinden Muhammed İslâm Cûybârî'ye gidip intisâb etti. Yirmi veya yirmi iki yıl onun sohbetinde bulunduktan sonra icâzet alıp Dehbîd'e döndü ve irşâda başladı. Hâce İshâk dışında Kâsânî'nin tüm oğulları ona intisâb etti. Hâce Kelân Dehbîd'de vefat ederken iki önemli halife bıraktı. Bunlar Muhammed Cân Karamânî (ö. 1050/1640-1) ve kendi oğlu Hâce Hâşim Dehbîdî (ö. 1046/1636)'dir. Hâce Kelân'ın diğer oğlu Yusuf (ö. 1062/1652-3) ağabeyi Hâce Hâşim'den irşad icâzeti alıp oğlu Âfâk Hâce (ö. 1105/1693-4) ile Kaşgar'a gitti ve bölgenin idârecisi Abdullah Hân'ın oğlu Yulbârs'tan büyük ilgi gördü. Yusuf'un vefatından sonra bu kolun liderliğini oğlu Hidâyetullah Âfâk Hâce (Appak Hoca) üstlendi. 1678'de Kalmuklar'ın desteği ile Kaşgar valisi olan Âfâk Hâce'den sonra iktidârî oğulları Yahya ve Mehdî devam ettirmiş iseler de, onun tarikatını önde gelen iki halifesi sürdürmüşlerdir. Bunlar Ma-Tai Baba ve Mevlânâ Azhar Kâşgarî'dir. Ma-Tai Baba ve halifesi Ma-Lai çih (ö. 1753) tarikatın Çin ve özellikle Tibet'te yayılmasını temin etmişlerdir. Bu kol bugün hâlâ etkindir. Mevlânâ Azhar Kâşgarî ise İstanbul'a gelip Eyüp'teki Kâşgarî tekkesinin ilk şeyhi olan Abdullah Nidâî Kâşgarî (ö. 1174/1760-1)'nin şeyhidir. Hidâyetullah Âfâk Hâce ve müridleri hakkında Hâlüddîn Kâtib Yârkendî'nin *Hidâyetnâme* ve Muhammed Sâdık Yârkendî'nin *Mecmûatü'l-muhakkıkîn* adlı eserlerinde bilgi bulmak mümkündür⁵².

Cûybâriyye: Ahmed Kâsânî'nin halifelerinden Muhammed İslâm Cûybârî (ö. 971/1563) ile başlayan alt koldur. Cûybârî önce Muhammed Kâdî'ye, onun vefatından sonra da Ahmed Kâsânî'ye intisâb edip on iki sene hizmet etti ve halifesi oldu. Tarikatı Buhara civarında yayan Cûybârî, varlıklı bir âileye mensubtu. Birçok halifesi olan Cûybârî, vefat ederken yerine oğlu Hâce Kelân diye bilinen Hâce Sa'd'ı (ö. 997/1589) tayin etti. Gerek Muhammed İslâm Cûybârî ve gerekse Hâce Sa'd, Şeybânîler'den İskender Hân'ın oğlu Abdullah Hân (ö. 1006/1597-8) ile yakın ilişki-

⁵¹ Muhammed Sâdık Kâşgarî, *Dürrü'l-mazhar (Tezkire-i Azizân)*, Özb. FAŞE Ktp., nr. 45, vr. 1b-152b.

⁵² Hâlüddîn Kâtib Yârkendî, *Hidâyetnâme*, British Museum, MS Oriental No. 8162; Muhammed Sâdık Yârkendî, *Mecmû'atü'l-muhakkıkîn*, Staatsbibliothek, Marburg, MS Orient. Oct. 1680. Ayrıca bk. Henry G. Schwarz, "The Khwâjas of Eastern Turkestan", *Central Asia-tic Journal*, XX/4 (1976), s. 266-296.

ler kurdular. Bedreddin Keşmîrî'nin *Ravzatü'r-rızvân* adlı eserinde Cûybârî, Muhammed Tâlib'in *Matlabu't-tâlibîn* adlı eserlerinde ise hem Cûybârî hem de oğulları hakkında geniş bilgiler bulunmaktadır⁵³.

Muhammed İslâm Cûybârî'nin önde gelen halifelerinden biri de Emîr Yunus Muhammed Sûfî'dir (ö. 961/1554). Buhara'da şeyhinden icâzet alıp Merv'e gitmiş ve orada tarikatı yaymıştır. Merv valisi Pâyende Muhammed Sultân da onun müridlerinden olmuştur. Menkıbeleri, Bedreddin Keşmîrî'nin *Sirâcü's-sâlihîn* adlı eseriyle günümüze ulaşmıştır⁵⁴.

Diğer Kâsâniler: Ahmed Kâsânî'nin, yukarıda sayılanlar dışında iki mühim halifesi daha vardır. Bunlar Dost Muhammed Sahnâf Ahsiketî (ö. 974/1566-7) ve Hord Azîzân Belhî'dir (ö. 990/1582). Bunlardan ikincisi, tarikatın Belh'te yayılmasına katkı sağladığı için daha önemlidir. Hord Azîzân Belhî'nin iki önemli halifesi vardır. Bunlar İbn-i Yemîn diye bilinen Mevlânâ Eke Şibirgânî (ö. 1004/1595-6) ve Pâyende Muhammed Ahsiketî'dir (ö. 1010/1601-2). Şibirgânî'den sonra sırasıyla Muhammed Arab Belhî, Seyyid Şerîf b. Mîr Kelân Belhî ve Ahmed en-Nahlî el-Mekkî (ö. 1130/1718) yoluyla devam eden kol, tarikatın Şam ve civarında yayılmasında etkili olmuştur.

Hord Azîzân Belhî'nin diğer halifesi Pâyende Muhammed Ahsiketî'nin hayatı ve menkıbeleri, Bâkî Muhammed Şikârî'nin *Makâmâtü'l-ârifîn* adlı eseriyle günümüze ulaşmıştır⁵⁵. Pâyende'nin halifelerinden Derviş Azîzân Gucdüvânî'den icâzet alıp Hind diyarına giden Şâh Sa'îd Pelengpûş Gucdüvânî (ö.1110/1649)'nin iki önemli halifesi vardır. Bunlar kendisinden sonra yerine vekil olan Şâh Müşâfir Gucdüvânî (ö. 1126/1714) ve İstanbul Üsküdar'daki Bülbülderesi yakınlarında Özbekler Tekkesi'ni kuran Şeyh Haydar Tâşkendî'dir (ö. 1112/1700).

Kâsâniyye tarikatının usûl ve âdâbı, klasik Nakşbendî geleneğine benzemekle birlikte bazı değişiklikler de ihtivâ etmektedir. Kâsâniyye'de müridlere, karakter ve kabiliyetlerine göre farklı zikirler tavsiye edilirdi. Hattâ bazıları için semâ, halvet, cehrî zikir ve riyâzata (perhiz) da izin verilir. Cehrî zikir ve semâ (mûsikîye) sempati ile yaklaşan bu Nakşbendî kolu XVI. yüzyıldan XVIII. yüzyıla kadar Orta Asya'nın en etkin tarikatı olmuştur. Ancak XVIII. yüzyıldan sonra Nakşbendiyye'nin Müceddidiyye koluna bağlı şeyhlerin Hindistan'dan Orta Asya'ya gelmesiyle birlikte Kâsâniyye kolu eski etkinliğini yitirmeye başlamış ve zamanla gözden kaybolmuştur⁵⁶.

⁵³ Muhammed Tâlib, *Matlabu't-tâlibîn*, Özb. FAŞE Ktp., nr. 80, vr. 1b-231a; Bedreddin Keşmîrî, *Ravzatü'r-rızvân ve hadikatü'l-gilmân*, Özb. FAŞE Ktp., nr. 2094, vr. 1b-558a.

⁵⁴ Bedreddin Keşmîrî, *Sirâcü's-sâlihîn*, (nşr. Seyyid Sirâceddin), İslâmabad 1376 hş./ 1997.

⁵⁵ Bâkî Muhammed Şikârî Buhârî, *Makâmâtü'l-ârifîn*, Özb. Fenler Ak. Şarkiyat Ens. Ktp., nr. 1344, vr. 164b-275a.

⁵⁶ Hamid Algar, "Dahbîdiya", *Encyclopaedia Iranica*, California 1993, VI, 585-6; Necdet Tosun, "Kâsâniyye", *DİA*, İstanbul 2001, XXIV, 532-534.

3.b. Diğer Nakşbendî-Ahrârî Kolu:

Ubeydullah Ahrâr'ın bir diğer halifesi Muhammed Zâhid Vahşivârî'dir (ö. 936/1529). Osmanlı döneminde yazılan bazı eserlerde Hoca Ahrâr'ın halifelerinden Muhammed Kâdi ile Muhammed Zâhid tek kişi zannedilmiş ve yanlışlıkla Kadı Muhammed Zâhid diye bir isim ortaya atılmıştır. Muhammed Zâhid, bugünkü Özbekistan'ın Surhanderyâ eyaletinde, Denov şehri yakınlarındaki Vahşivâr köyünde yaşamış ve az sayıda mürid yetiştirmiş ise de kendisiyle devam eden Nakşbendî kolu, zamanla Ahrârîyye'yi Müceddidiyye'ye bağlayan ana kol olmuştur.

Muhammed Zâhid'in halifesi Dervîş Muhammed ziraatla meşgul olup geçimini el emeği ile temin eden, takvâ ve azîmetle amel etmeye özen gösteren bir zât idi. Çocuklara muallimlik yapan ve manevi hâlini gizleyen Dervîş Muhammed, 970 (1562) senesinde vefat edip Şehr-i Sebz'in İmkene köyünün kuzeyindeki Hoca İsferez köyünde defnedildi. Bugün burasının Özbekistan'ın Kaşkaderyâ bölgesinde bulunan Şehr-i Sebz'in kuzeyindeki Kitab nâhiyesinde yer aldığı bilinmektedir.

Dervîş Muhammed'den hilâfet alan oğlu Hâceğî İmkenegî (ö. 1008/1600) dönemin idârecisi Şeybânî hükümdarlarından Abdullah Han (991-1006/1583-1598) ile yakın ilişkiler kurdu. Abdullah Han'ın vefatının ardından Mâverâünnehir'deki Şeybânîler iktidârının sona yaklaştığı ve yönetimin Canoğullarına geçeceği dönemde Canoğulları'nı destekledi. İrşâd hayatının en azından bir bölümünü Semerkant'ta geçirdiği anlaşılan İmkenegî'nin tasavvufî sohbetlerini mescidde yaptığı ve tekke kurmadığı kaydedilmektedir. Misafirlerine bizzat hizmet ettiği, yaşlı hâline rağmen sofrayı kendisinin getirdiği, ruhsatla değil azîmetle amel etmeye önem verdiği ve dînî emirlere son derece bağlı olduğu ifade edilmektedir. Cehrî zikre, semâ ve raksa aslâ müsâade etmeyen İmkenegî'ye müridlerinden birisi: "Müsâade buyursanız da meclislerinizde Mevlânâ'nın *Mesnevî*'sinden okunsa", diye ricâda bulununca, İmkenegî: "Her gün meclisimizde *Mişkâtü'l-mesâbil*'ten birkaç hadis okunuyor, şüphe yok ki, Hz. Peygamber'in sözlerini zikretmek diğerlerinin sözlerini zikretmekten daha iyidir", diye karşılık vermişti⁵⁷. O dönemde sohbet meclislerinde *Mesnevî* okumaya önem veren Nakşbendî kolu Kâsânîler idi. Bunlar semâ ve raksa da müsâade ediyorlardı. Âdetâ, *Mesnevî* okumak, semâ ve raksa olumlu bakmanın sembolü hâline gelmişti. İmkenegî bu sebeple sohbetlerinde *Mesnevî* yerine *Miškât* okumayı tercih etmiş olmalıdır. Ancak bu durum, *Mesnevî*'ye karşı değil, semâ ve raksa karşı bir tavır ve tepki olarak algılanmalıdır. İmkenegî'nin kabri, Şehr-i Sebz'in Kitâb nâhiyesinin Hoca İmkene köyündedir.

İmkenegî'den hilâfet alan Kâbilli Muhammed Bâkî Billâh daha önce Afganistan, Hindistan ve Mâverâünnehir'de birçok şeyhten istifâde etmişti. İmkenegî onunla üç gün halvet hâlinde sohbet etti, bu süre sonunda onu tasavvufî

⁵⁷ Muhammed Hâşim Kışmî, *Nesemâtü'l-kuds min hadâiki'l-üns* (thk. Münîr-i Cehân Melik), Tahran Ün. Edebiyat Fakültesi, (yayınlanmamış doktora tezi), 1375 hş./1996, s. 325.

yönden yeterli görüp irşâd icâzeti verdi ve Hindistan'a gidip Nakşbendiliği orada yaymasını tavsiye etti. Orta Asya'dan Hindistan'a doğru yola çıkan Bâkî Billâh, Lahor üzerinden Delhi'ye geldi ve burada tekke kurup halkı irşâda başladı. Delhi'de kırk yaşındayken 1012 (1603) senesinde vefat eden Bâkî Billâh'ın manzum ve mensur eserlerinin çoğu ile mürîdlerine yazdığı bazı mektuplar *Külliyyât-ı Bâkî Billâh* adıyla neşredilmiştir (Lahor 1967).

“Bu tohumu Buhara ve Semerkant'tan getirip Hindistan'ın bereketli toprağına ektik” diyen Bâkî Billâh⁵⁸, kısa süren irşad hayatına rağmen Nakşbendiliğin Hindistan'da kök salıp güçlü bir şekilde yayılmasını temin etmiştir. Kendisinden bir asır önce bazı Nakşbendî-Ahrârî şeyhleri Hindistan'a gelip tarikatı burada tanıtmış olmalarına rağmen hiçbirisi Bâkî Billâh ve halifeleri kadar etkili olamamıştır. Bâkî Billâh'ın Hüsâmeddin Ahmed, Şeyh İlâhdâd, Abdülhak Muhaddis Dihlevî ve Tâceddin b. Zekeriyâ gibi halifeleri olmuş ise de, onun en etkin ve meşhur halifesi “İmâm-ı Rabbânî” ve “Müceddid-i Elf-i Sâni” lakaplarıyla anılan Şeyh Ahmed Sirhindî'dir (ö. 1034/1624).

3.c. Nakşbendî-Müceddidiler:

Hindistanlı İmâm-ı Rabbânî Ahmed Sirhindî'nin oğlu ve halifesi olan Muhammed Ma'sûm'un halifelerinden Habîbullah Buhârî (ö. 1111/1700)⁵⁹ Nakşbendiliğin Müceddidiye kolunu Orta Asya'ya taşımıştır. Sonraları başka Müceddidî kolları da Orta Asya'ya gelmiş ve burada güçlü bir şekilde yayılmıştır.

Orta Asya'da etkin olmuş bazı Nakşbendî-Müceddidî şeyhleri şunlardır: Sûfî Allahyâr (ö. 1133/1721), Mûsâ Hân Hoca Dehbîdî (ö. 1190/1776), Hüveydâ Çımyânî (ö. 1194/1780), Fazl Ahmed Ma'sûmî (ö. 1232/1816), Halife Hüseyin Buhârî (ö. 1834), Dükçi İşân (ö. 1898).

Sûfî Allahyâr: Habîbullah Buhârî'nin halifesi olan Sûfî Allahyâr Orta Asya'da *Sebâtü'l-âcizîn*, *Murâdü'l-ârifîn*, *Meslekü'l-muttakîn* ve *Mahzenü'l-mutî'in* gibi eserleriyle meşhur olmuştur⁶⁰. 1133'te (1721) vefat eden Sûfî Allahyâr'ın kabri Özbekistan'ın Denov şehri yakınlarındadır.

Mûsâ Hân Hoca Dehbîdî: Hac yolunda Hindistan'da Muhammed Âbid'den Nakşbendî-Müceddidî icâzeti alan Mûsâ Hân Hoca, Orta Asya'ya gelip Semerkant yakınlarında bulunan Dehbîd köyündeki tekkesinde halkı irşâd

⁵⁸ Bedreddin Sirhindî, *Hazarâtü'l-kuds* (nşr. Mahbûb İllâhî), Lahor 1971, II, 45.

⁵⁹ Hayatı hakkında en geniş kaynak: Seyyid Muhammed b. Ahund Kâdî Kemâl, *Tuhfetü'l-ahbâb*, Özbekistan Fenler Akademisi, Bîrûnî Şarkiyat Enstitüsü Ktp., nr. 3756 ve 4400.

⁶⁰ Bk. Necdet Tosun, *Türkistan Dervişlerinden Yâdigâr*, İstanbul 2011, s. 67-71.

etmiş ve 1190 (1776) senesinde vefat etmiştir. On kadar Farsça tasavvufi eser kaleme almıştır⁶¹.

Hüveydâ Çimyanî: Hüveydâ mahlasıyla şiiirler yazan Hoca Nazar, Fergana'nın Çimyan köyünde doğmuştur. Babası Gâyib Nazar'ın Kâşgar'a gidip Nakşbendî şeyhi Âfâk Hoca'nın yanında 30 yıl tasavvufi eğitim aldığı söylenir. Oğlu Hoca Nazar Hüveydâ, Ahmed Yesevî ve Şâh Meşreb tarzında şiiirler yazmıştır. *Dîvân-ı Hüveydâ* (Taşkent 1325/1907) ve *Râhat-ı Dil* (Kazan 1888) isminde eserleri vardır⁶². 1194'te (1780) vefat eden Hüveydâ'nın neslinden gelen bir başka Nakşbendî-Müceddidî şeyhi de Salâhaddin Sâkib b. Sirâceddin'dir (ö. 1910). *Makûlât-ı Sâkibî* ve *Ma'mûlât-ı Sâkibî* gibi Türkçe eserleri olan Salâhaddin, şiiirlerinde Sâkib mahlasını kullanmış olup (bugün Kırgızistan'da olan) Oş şehrinde vefat etmiştir. Silsilesi Doğu Türkistan'da devam etmektedir. Hacca gidiş ve dönüş yolunda uğradığı İstanbul'da Süleyman Hilmi Tunahan'a (ö. 1959) tasavvufi eğitim vermiştir⁶³.

Fazl Ahmed Ma'sûmî: "Sahibzâde" lakabıyla anılan Fazl Ahmed, XVIII. yüzyılın sonunda Peşâver'den Buhara'ya gelmiş, burada birçok mürid yetiştirmiş, ömrünün sonuna doğru tekrar Peşâver'e gitmiş ve orada 1232'de (1816) vefat etmiştir⁶⁴. Fazl Ahmed Ma'sûmî'nin *Risâle-i Merdân* isimli Farsça eseri yayınlanmıştır⁶⁵. Oğullarından Miyân Buzurg Fazl Ehad Ma'sûmî (ö.

⁶¹ Silsilesi: İmâm-ı Rabbânî, Muhammed Sa'îd Sirhindî, Şeyh Abdülehad Sirhindî, Muhammed Âbid, Mûsâ Hân Hoca (Muhammed Mûsâ b. İsa) Dehbîdî. Birçok Farsça eseri vardır. Hayatı için bk. Mirzâ Maksûd Dehbîdî, *Mir'âtü's-sâlikîn*, Özbekistan Fenler Akademisi Bîrûnî Şarkiyat Enstitüsü Ktp., nr. 530; Abdülazîz Meczûb-i Nemengânî, *Tezkire-i Meczûb-i Nemengânî*, Özb. FAŞE Ktp., nr. 2662, vr. 27b-28b, 30b-31a, 38b-39a; Nâsiruddin Buhârî, *Tuhfetü'z-zâirîn*, Buhara 1328/1910, s. 71-72; Baxtiyor M.Babadzanov, "On the History of the Naqshbandîya Mugaddidiya in Central Mâwarâ'annahr in the Late 18th and Early 19th Centuries", *Muslim Culture in Russia and Central Asia from the 18th to the Early 20th Centuries* (ed. M. Kemper, A. Von Kügelgen, D. Yermakov), Berlin 1996, s. 391-393; Yulia F. Uryadova, *Muhammad Musa b. Khoja Isa-i Dahbîdî: A Post Sihrindî Dahbîdî Shaykh of the Naqshbandiyya Order*, M.A. Thesis, Fayetteville, University of Arkansas 2004.

⁶² Hayatı için bk. Muhammed Sıddık Rüşdiy, *Avliyâlar Sultânı: Turânlık Valiyler* (hızr. İkrâmidin Âstânakul-ugli Âkkurgâniy), Taşkent 2004, s. 192-197.

⁶³ Hüveydâ ve Salâhaddin Sâkib için bk. Necdet Tosun, *Türkistan Dervişlerinden Yâdigâr*, s. 77-80, 104-110.

⁶⁴ Hayatı hakkında Farsça şu eser kaleme alınmıştır: Nizâmeddin Belhî Mezârî, *Tuhfetü'l-mürşid*, Lahor ts. Silsilesi: İmâm-ı Rabbânî, Muhammed Ma'sûm, Huccetullah Nakşbend-i Sâni, Muhammed Pârsâ, Muhammed Resâ, Fazl Ahmed Ma'sûmî.

⁶⁵ Marijan Molé, "Nakşbendiyât I: Quelques Traités Naqshbandis (Risâle-i Merdân)", *Ferheng-i İrân-zemîn*, 6: 4 (1337), s. 307-323.

1286/1870) ve torunu Miyân Fazl Kuddûs (ö. 1324/1906) Hokand'da yaşamış ve Müceddidiliği yaymaya devam etmişlerdir⁶⁶.

XVIII ve XIX. yüzyılda Orta Asya'daki Mangıt hanlarından Şâh Murâd (1785-1800) Nakşbendiliğin Müceddidiyye kolundan Şeyh Safer'e (ö. 1785) bağlanmış ve cehrî zikir yapan diğer tarikat mensuplarına, özellikle Yeseviler'e cephe almıştı. Bu dönemde Yeseviler'den Şeyh Hudâyâd b. Taş Muhammed Buhârî (ö. 1800) *Bustânü'l-muhibbîn* isimli eserinde cehrî zikrin meşrûiyeti konusuna geniş yer ayırmak zorunda kalmıştır. Şâh Murâd sonraları bir başka Müceddidî şeyhi olan Miyân Fazl Ahmed Ma'sûmî'ye mürid olmuş, halefi Emîr Haydar (1800-1826) da bu zâta bağlanmıştı. Mangıt hânedânının ilk dönemleri Müceddidî şeyhlerinin büyük tesiri altında idi⁶⁷.

Halife Hüseyin Buhârî: Silsilesi İmâm-ı Rabbânî, Muhammed Sa'îd Sirhindî, Şeyh Abdülehad Sirhindî, Muhammed Âbid, Mûsâ Hân Hoca Dehbîdî, Halife (Muhammed) Siddîk, Halife Hüseyin Buhârî şeklinde kendisine ulaşır. 1249 (1834) yılında vefat etmiştir. Muhammed Celâleddin'in *Mükâşifü'l-esrâr* isimli eserinde hayatı ve halifeleri hakkında geniş bilgiler vardır⁶⁸. Kendisinden sonra Halife Abdüssettâr, Halife Muhammed Sâlih Hokandî (Îşân-ı Hokandî), Muhammed Emîn, Abdülvâhid şeklinde devam eden Müceddidî kolu Sovyetler Birliği döneminde de varlığını sürdürübilmiştir. Bu silsiledeki son şahıs Abdülvâhid (lakabı Îşân Baba), Türkistan (Yesi) şehrinin Kuş Ata köyünde yaşamış, kendisinden sonra halife olarak Taşkentli Kârî Abdullah'ı (ö. Kuş Ata, 1976) tâyin etmiştir⁶⁹. Kârî Abdullah'ın halifesi İbrahim Hazret lakabıyla anılan İbrahimcân Muhammedkuloglu Fergana Vâdisi'ndeki Hokand'ın (Kokan) Buveyda ilçesi Akkurgan köyünde yaşamış ve 2009'da vefat etmiştir. Yukarıda adı geçen Muhammed Sâlih Hokandî'den sonra bir kol da şöyle devam etmiştir: Torakuli Halife Hâkî, Mevlâkulı Halife (ö. 1947), Muhammed Kulı Halife, Pirimkul Mahdûm. Bu son şahıs 2004'te Hokand'da hayatta ve şeyh imiş⁷⁰. Halife Hüseyin Buhârî'den gelen bir başka kol da şöyledir: Halife Hüseyin Buhârî, Mîr Muhammed İbrahim, Muhammed Velî Hân,

⁶⁶ Amânullâ Böriev, *Temuriylar Davri Ma'naviy Merâsi Tarihidan*, s. 32-33.

⁶⁷ Thierry Zarcone, "The Sufi Orders in Northern Central Asia", *History of Civilizations of Central Asia* (ed. C. Adle- I. Habib), Paris: Unesco Publishing, 2003, V, 778.

⁶⁸ Özb. FAŞE Ktp., nr. 2085/I, vr. 1b-147a. Bk. A.A. Semenov, *SVR (Sobranie Vostoçnih Rukopisey Akademii Nauk Uzbekskoy SSR, Taşkent 1955)*, III, 384.

⁶⁹ Baxtiyor M. Babadzanov, "On the History of the Naqshbandiya Mugaddidiya in Central Mâwarâ'annahr in the Late 18th and Early 19th Centuries", *Muslim Culture in Russia and Central Asia from the 18th to the Early 20th Centuries* (ed. M. Kemper, A. Von Kügelgen, D. Yermakov), Berlin 1996, s. 400-402; a. mlf., "Husayniya", *İslâm na Territorii Bıvşey Ros-siyskoy İmperii*, Moskova 1999, fasikül:2, s.98-99.

⁷⁰ İkrâmiddin Astanakuloglu, *Avliyâlar Sultânî Turânlık Veliyler*, Taşkent 2004, s. 208, 218-222.

Muhyiddin Urgutî, Muhammed Şerîf Hisârî, Miyân Hâmiyiddin Hacı (Miyân Bõritaş, ö. 1999)⁷¹.

Dükçi İşân: Dükçi İşân, XIX. asrın sonunda Fergana eyaletindeki şeyhlerden Muhammed Ali b. Muhammed Sâbir'in lakabıdır. 1898 yılında Andican'da Ruslara karşı başlatılan ayaklanmanın (millî mücâdelenin) önderliğini yapmıştır. 1850-51 yıllarında Mergilan yakınlarındaki Şahidan köyünde yünden ip yapmaya (eğirmeye) yarayan "dük" isimli ahşap âleti îtmâl eden bir âilede dünyaya geldi. "Dükçi" lakabı buradan gelmektedir. Gençliğinde babası onu Samarkand ve Buhara'ya götürmüş ve medreselerde ilim tahsil etmesini sağlamıştı. 16-17 yaşlarında Mergilan yakınlarındaki bir köyde yaşayan Nakşebendî Müceddidî şeyhi Sultan Han Tura'nın müridi oldu. 26 yaşlarındayken şeyhinden icâzet aldı⁷².

Şeyhinin takriben 1882 yılındaki vefatından sonra Dükçi İşân bir kaç müridiyle birlikte Andican'ın 35 km. güneydoğusundaki Mingtipa (yani Bin Tepe) köyüne geldi. Ancak fazla kalmadan tekrar şeyhinin köyüne döndü. 34 yaşında Hindistan'dan deniz yoluyla hacca gitti. Mekke'de bir yıl yaşadıkdan sonra Mingtipa köyüne döndü ve cami, mektep, kütüphane, konuk evi ve mutfaktan oluşan bir tekke kurdu. Bu dönemde Rus işgalinden rahatsız olan bazı insanlar kendisinden bu konuda önderlik yapmasını talep ediyorlardı. 1898'de Oş şehrinde müridlerini ve halkı Ruslara karşı mücâdeleye çağırdı. Etrafına bir miktar taraftar toplandı, ancak bazı insanlar onunun gazâ îlân etme yetkisine sahip bir han (siyâsî otorite) olmadığını düşünerek iştirak etmediler. Dükçi İşân yanındakilerle birlikte Rus askerlerinin karargâhına baskınlar düzenledi, çatışmalar oldu, ancak teknolojik üstünlüğü olan Rus ordusunu yenemedi. Kâşgar'a kaçarken yolda yakalandı, muhâkeme edildi ve 12 Haziran 1898'de altı yakın taraftarıyla birlikte idam edildi⁷³.

Dükçi İşân Çağatayca (Fergana lehçesiyle) *İbretü'l-gâfilîn* isiminde bir eser kaleme almıştır. Bu eserde dînî kuralların ihmâl edilmeye başlandığı, bid'atların

⁷¹ Amânulla Bõriyev, age, 34-35.

⁷² *Menâkıb-ı Dükçi İşân*'da şeyhinin adı Sultan Han Tõrem diye geçer. Bk. Anonim, *Menâkıb-ı Dükçi İşân*, (nşr. B. M. Babadjanov- A.von Kügelgen), Almatı 2004, s. 307. Tarikat silsilesi: İmâm-ı Rabbânî, Muhammed Sa'îd, Abdülehad Sirhindî, Miyân Âbid, Mûsâ Hân Dehbîdî, Muhammed Sâdik (doğrusu Sıddîk), Halife Hüseyin Buhârî, Seyyid Abdullah, Şeyh Abdül-gafûr Efendi, Şeyh Muhammed Ziyâüddin Yârkendî, Sultân Abdülhamîd Hân, Muhammed Ali Mingtepegî (Dükçi İşân). Bk. Ali Rıza Yeter, *Rossiya İmperiyasının Türkistandağı Kolonyalık Sayasatına Karşı 1898 Cıldağı Boştonduk Kõtõrõlõşõ*, Bışkek: Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Ens. 2008, s. 115 (yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Bazı kaynaklarda Dükçi İşân'ın şeyhi olarak Sultan Han Tora ismi geçer. Bazılarında ise Sultan Abdülhamîd Hân. Bu ikisi aynı kişi olmalıdır ve Fergana vâdisinde Mergilân yakınlarında yaşamıştır.

⁷³ Bahtiyar Babacanov, "Dükçi-İşân", *İslâm na Territorii Bıvşey Rossiysskoy İmperii*, Moskova 1999, fasikül: 2, s. 35-37.

çoğaldığı anlatılmış, ibâdet konularında özet bilgiler verilmiştir⁷⁴. İsmi bilinmeyen bir şahıs, Dükçi İşân'ın hayatı, menkıbeleri ve tasavvufi sözlerini *Menâkıb-ı Dükçi İşân* isimli Orta Asya Türkçesi ile yazılmış bir eserde toplamıştır. Yazma hâlinde olan eser⁷⁵, Arap harfli Türkçe metni ve Rusça tercümesiyle birlikte 2004'te yayınlanmıştır⁷⁶.

Nakşbendî-Müceddidiliğin yayıldığı bölgelerden biri de Orta Asya'nın kuzeyindeki İdil-Ural bölgesidir. Bugün Tataristan ve Başkurtistan'ın bulunduğu bu bölgeye Nakşbendilik, genellikle Mekke, Buhara ve Kâbil'de tasavvufî eğitim alan bazı şahıslar tarafından getirilmiştir. Kazan'da XVIII. yüzyıldan itibaren Nakşbendiliğin Müceddidiyye kolunun hızla yayıldığı görülmektedir. İmâm-ı Rabbânî'nin oğlu Muhammed Ma'sûm'un halifelerinden Muhammed Habîbullah Buhârî'nin Tatar müridi Abdülkerîm b. Bâltây (ö. 1171/1757-8) Nakşbendî-Müceddidiliği Sa'îd (Kargalı) kasabasında yaymıştır⁷⁷. Kazan'da etkili olan Nakşbendî-Müceddidî şeyhlerinin özellikle Buhara ve Kâbil menşeli iki kola mensup olduğu görülmektedir. Birinci kol Buharalı Niyâzkulî Hân Türkmânî'den gelir⁷⁸. İkinci önemli kol ise Kâbilli Feyz Hân Müceddidî'den gelir. Eğitim için Buhara ve Kâbil medreselerine gelen Tatar gençlerin bu şehirlerde tarikata da intisap ederek memleketlerine döndükleri ve Nakşbendiliği oralarda yaydıkları anlaşılmaktadır.

3.d. Nakşbendiyye'de Tasavvufî Eğitim:

İntisap:

Diğer tarikatlar gibi Nakşbendilik'te de tasavvuf yoluna giriş, intisap ile başlar. İlk dönem Nakşî metinlerinde intisâbın âdâbı konusunda fazla bilgi bulunmamaktadır. Zîrâ bu dönemde âdet ve merâsimlere önem vermeyen melâmet neş'esi tarikâtın genel prensibiydi. Ancak intisap esnâsında zikir telkininin usûlüne dâir Sa'deddîn Kâşgarî şu bilgileri vermiştir: “Önce şeyh kalp ile *Lâ ilâhe illallah Muhammedü'r-rasûlullah* der. Mürid kalbini uyanık bir şekilde ve şeyhin kalbinin karşısında tutar. Gözlerini yumar, dudaklarını kapatır, dilini

⁷⁴ Eserin bazı yazma nüshaları için bk. Muhammed Ali b. Muhammed Sâbır (Dükçi İşân), *İbretü'l-gâfilîn*, Özb. FAŞE Ktp., nr. 1724, 1725 (328 varak), nr. 1727 (332 varak). Eser Türkçe, Arapça, Farsça karışıktır.

⁷⁵ Özb. FAŞE Ktp., nr. 1727; nr. 1724 (165 varak).

⁷⁶ Anonim, *Manâkıb-ı Dükçi İşân*, (nşr. Bahtiyar M. Babacanov ve Anke von Kügelgen), Taşkent-Bern-Almatı, 2004. (*Manâqib-i Dükchî İshân*, introduction, translation commentary by B.M. Babadjanov; editor: A. von Kügelgen, Tashkent-Bern-Almatı 2004).

⁷⁷ Rızâeddîn b. Fahreddîn, *Âsâr*, Orenburg 1901, I, 41.

⁷⁸ Niyâz Kulî Hân Türkmânî'nin silsilesi şöyledir: Ahmed Sirhindî, Muhammed Ma'sûm, Şeyh Habîbullah Buhârî, Şeyh Hudâykulî, Mollâ 'İd Ahmed, Şeyh Molla İdris Muhammed, Niyâzkulî Hân Türkmânî.

damağına yapıştırır, dişlerini birleştirir, nefesini tutar (içinde hapseder), şeyhine muvâfakat ederek tâzimle ve kuvvetle kalp ile zikretmeye başlar, dil ile değil. Zikrin tesiri kalbe ulaşması için üç defa tekrarlamadan nefesini salmaz”⁷⁹.

İntisap öncesi mürid adayına sorulan muhtemel sorulardan biri de işi ve mesleği idi. “Bizim yolumuzda hırka değil, hırfe (meslek) önemlidir”⁸⁰ diyen Hâcegân şeyhlerinin başkalarına yük olmamaları için işsiz insanları mürîdliğe kabul etmedikleri bilinmektedir⁸¹.

Zikir:

Nakşbendîlik, bazı istisnâları olmakla birlikte genel prensip olarak hafî zikri yani sessiz zikretmeyi esas almıştır. Hafî zikir uygulaması bu tarikatta, h. VI ve VII. asırlarda Hâcegân’ın kurucusu Abdülhâlik Gucdüvânî ile başlamıştır. Gucdüvânî, medrese ve ulemânın yoğun olduğu, yüksek sesle yapılan (cehrî) zikrin bid’at sayıldığı Buhara gibi bir muhitte ulemâ ile çatışmadan tarikatını yaymak için bu usûlü benimsemiş olmalıdır. Gucdüvânî’den sonra halifeleri de bu usûle bağlı kalmışlar, ancak sonraları Mahmûd Encîrfağnevî cehrî zikre yönelmiştir. Hâcegân’ın Encîrfağnevî ile devam eden kolunda Bahâeddîn Nakşbend zamanına kadar cehrî zikir uygulanmış, vâkıasında (rüyasında, mânâ âleminde) Gucdüvânî’den hafî zikir yapma tavsiyesi alan Nakşbend tarikatı tekrar sessiz zikir usûlüne çevirmiştir⁸².

Nakşbend’den sonra takriben iki asır boyunca bu tarikatta hafî zikir prensibine bağlı kalınmıştır. Ahmed Kâsânî ile başlayan Kâsâniyye kolu hafînin yanı sıra cehrî zikri de uygun görüp uygulamaya başlayınca tarikatta yeniden iki farklı ekol oluşmuştur. Zîrâ Ubeydullah Ahrâr’ın halifelerinden Muhammed Zâhid ile başlayan kolda hafî zikir prensibi ısrarla uygulanmış ve bu gelenek sonraları Müceddidiyye koluna devredilmiştir.

Nakşbend’in halifelerinden Alâeddîn Attâr nefesi tutarak zikretmeye (habs-i nefes) önem verir ve bunu mürîdlere tavsiye ederdi. “Lâ ilâhe illallah” kelime-i tevhîdinin bir nefeste üç, dokuz veya onsekiz kere söylenebileceğini ifade eden Attâr, onsekiz kere söylediği halde tesirini hissedemeyen mürîdin nefesini taze-

⁷⁹ Safî, *Reşahât*, I, 43-44.

⁸⁰ Muhammed b. Nizâm Erzengi, *Şerh-i Risâle-i Azizân*, İslâmabad, Gencbaş Ktp., nr. 8739, s. 210 vd.

⁸¹ Muhammed Buhârî, *Meslekü'l-ârifîn*, İstanbul Ün. Ktp., FY, nr. 185, vr. 16a.

⁸² Hamid Algar, “Silent and Vocal Dhikr in the Naqshbandî Order”, *Akten des VII. Kongresses für Arabistik und Islamwissenschaft* (ed. Albert Dietrich), Göttingen 1976, s. 42-43; Jürgen Paul, *Doctrine and Organization: The Khwâjagân Naqshbandiyya in the First Generation After Bahâ’uddîn*, Berlin 1998, s. 21-22.

leyerek tekrar başlamasını önerirdi⁸³. Bahâeddîn Nakşbend bu zikrin sayısını en fazla yirmi bir olarak verir ve tesirini şöyle açıklar: Lâ (yoktur) derken kendi beşerî vücûdunu yok sayar, illâllah (sadece Allah vardır) derken ulûhiyet cezberinin etkilerinden bir iz görür⁸⁴.

Letâif zikri:

Nakşbendiliğin Müceddidiyye döneminden önce yazılan eserlerde letâif zikri hakkında detaylı bilgi yoktur. Müceddidiyye döneminde ise insan bedenindeki “letâif” adı verilen bazı merkezlere yoğunlaşarak zikretmenin seyr u sülûkte ilk aşama olduğu kaydedilmiştir. Müceddidiyye dönemi şeyhlerine göre insan on letâiften oluşur. Bunların beş tanesi âlem-i emre, beş tanesi de âlem-i halka âittir. Âlem-i emrin beş letâifi kalp, ruh, sır, hafî ve ahfâdır. Âlem-i halkın beş letâifi ise nefis ve maddî bedeni oluşturan dört unsur yani anâsır-i erbaadır (toprak, ateş, su hava).

Sâlik, günlük evradında önce istiğfar, salavat, kelime-i tevhîd gibi bazı virdleri okuduktan sonra zikrin asıl bölümüne gelince kalp latifesine yoğunlaşarak “Allah” diye zikretmeye başlar. Buna “ism-i zât zikri” de denir ve mürşidin tavsiyesine göre hergün birkaç bin defa tekrarlanır. Mürid zikir esnâsında letâifine yoğunlaşır. Önce göğsün sol tarafında ve sol memenin altında olduğu kabul edilen kalp latifesine yönelerek zikre başlar. Kalbi zikrin lezzetini hissedip zikre iştirâk eder hâle gelince, kalbin yanısıra sağ memenin altında olduğu kabul edilen rûh latifesine de yoğunlaşarak zikreder. Ruh da zikre iştirâk edince bunlara sırasıyla sol memenin üstündeki sır, sağ memenin üstündeki hafî, göğsün ortasındaki ahfâ ve iki kaş arasındaki nefis zikirleri eklenir. Letâifin yerleri konusunda farklı görüşler öne sürülmüş ise de, genel kabul gören diziliş yukarıda anlatıldığı şekildedir. Nefis zikre iştirâk ettikten sonra tüm beden zikre iştirâk etmesi sağlanır. Buna sultânü'l-ezkâr veya zikr-i sultânî adı verilir. Nakşbendî literatüründe bu işlemlere, letâife zikrin ilkâsı adı verilir.

Nefy u isbât zikri:

Letâif zikirleri tamamlandıktan sonra, nefy u isbât zikrine başlanır. Bu zikirde kelime-i tevhîd nefes tutularak ve genelde üç aşamada okunur. Tutulan nefes “Lâ” derken göbek altından başa çekilir, “ilâhe” derken sağ omuza indirilir, “illallah” derken göğsün solunda bulunan kalbe vurulur. Nefy u isbât zikrinin

⁸³ Muhammed Pârsâ, *Makâmât-ı Alâeddîn-i Attâr* (drl. Ebu'l-Kâsım Buhârî), Özbekistan FAŞE Ktp., nr. 11399, vr. 160b; Abdurrahman Câmî, *Nefahâtü'l-üns* (nşr. Mahmûd Âbidî), Tahran 1375 hş./1996, s. 395. Alâeddîn Attâr'a âid olduğu anlaşılan bu sözler, Bahâeddîn Nakşbend'e de izâfe edilmektedir. Bk. Ebu'l-Kâsım, *er-Risâletü'l-Bahâiyye*, vr. 61b-62a; Muhammed Bâkır, *age*, 64.

⁸⁴ Muhammed Pârsâ, *Kudsiyye* (nşr. A.T. Irâkî), Tahran 1354 hş./1975, s. 29.

gâyesi nefsin kötü arzularını yok etmek ve letâifi fenâ (yokluk) hâline ulaştırıp rûhî miraca hazır hâle getirmektir.

Murâkabeler:

Nakşbendiyye'de letâif (ism-i zât) ve nefy u isbât zikirlerinin ardından murâkabeler devresine geçilir. Bu murâkabeler belli âyet ve kavramların derinlemesine tefekkürü olup bu tefekkür bağlamında feyzin Allah'ın zâtından sâlikin letâifine gelişini beklemek ve düşünmektir. Birinci murâkabe olan "Murâkabe-i Ahadiyyet" Kur'ân-ı Kerîm'deki İhlâs sûresi çerçevesinde bütün kemâl sıfatlara sahip ve noksan sıfatlardan uzak olan "Allah" isminin mânâsını tefekkür etmektir. İkinci murâkabe olan "Murâkabe-i Ma'iyet", "*Her nerede olursanız, O (Allah) sizinle beraberdir*" (el-Hadîd, 57/4) âyetinin anlamı üzerinde derinlemesine düşünmektir. Üçüncü murâkabe olan "Murâkabe-i Akabiyyet", "*Ve biz ona (insana) şah damarından daha yakınız*" (Kâf, 50/16) âyetini tefekkür etmektir. Dördüncü murâkabe, "Murâkabe-i Muhabbet" ismini taşır ve "*Allah onları sever, onlar da Allâh'ı severler*" (el-Mâide, 5/54) âyetini tefekkür etmektir. Beşinci murâkabe olan "Murâkabe-i Zât-ı Baht" Allah'ın sırf zâtını düşünmek anlamında ise de, bu zor bir iş olduğu için bazı Nakşbendî kollarında bu son murâkabe icrâ edilmez. Müceddidî literatüründe başka murâkabelerden de bahsedilir. Murâkabeleri hakkıyla tamamlayan sûfi, seyr u sülûkünü bitirmiş sayılır.

Râbita:

Nakşbendiyye seyr u sülûkünde önemli unsurlardan biri de râbitadır. Tasavvuf kültüründeki şeyhi sevme ve onu örnek alma prensibi zamanla şeyhin sûretini düşünmeye dönüşmüş olmalıdır. Râbita uygulamasının gâyesi kalbi dünyevi düşüncelerden temizlemek, mürşidin rûhâniyetinden feyz almak ve gıyâbında mürşid ile manevi berâberlik tesis ederek onun hâlini müride yansıtmak şeklinde açıklanmaktadır. Bahâeddin Nakşbend'in ömrünün sonlarına doğru bir hac dönüşü râbita uygulamasını sadece en kıdemli müridlerinden Muhammed Pârsâ'ya tavsiye ettiği dikkate alınır, bu uygulamanın tarikatın ilk dönemlerinde yaygın olmadığı anlaşılır.

Sûfilere göre râbita, annesini veya babasını seven bir kişinin gıyâbında onu düşünmesi gibi tabîi ve meşrû bir şeydir, şeyhe muhabbetin doğal bir sonucudur. Bu sebeple bazı sûfiler râbitayı "şeyhe tam bir muhabbet" diye târif etmişler ve râbitada şeyhin sûretini düşünmek için özel bir gayrete gerek olmadığını, muhabbetin yeterli olduğunu, zâten seven kişinin sevdiğini tabîi olarak düşüneceğini ifade etmişlerdir. Tasavvuftaki fenâ fi ş-şeyh tâbiri de, râbitanın özü olan şeyhi sevmenin bir başka ifâdesidir⁸⁵.

⁸⁵ Bk. Necdet Tosun, "Râbita", *DİA*, XXXIV, 378-379.

Hatm-i Hâcegân:

Nakşbendilikte topluca icrâ edilen duâ ve zikir merâsimine Hatm-i Hâcegân adı verilir. Bu uygulamanın ne zaman başladığı kesin olarak bilinmiyorsa da, XVI. asırda kaleme alınan bazı Nakşbendî metinlerinde bu âyinin adına rastlanmaktadır. Anlaşıldığı kadarıyla, önceleri istenen bir işin olması ya da bir musîbetin giderilmesi gâyesiyle ihtiyaç duyulduğunda yapılan bu âyîn, XVIII. yüzyıldan itibaren periyodik hâle getirilmiş ve haftada bir ya da iki defa icrâ edilmeye başlanmıştır. Farklı uygulamaları olmakta birlikte en meşhur Hatm-i Hâcegân terkibi şudur: 7 Fâtîha sûresi, 100 salavât, 79 İnşirâh sûresi, 1001 İhlâs sûresi, 7 Fâtîha, 100 salavât ve duâ. Bunlar zikre katılan kişilere belli miktarlarda taksim edilir ve alçak sesle okunur⁸⁶.

4. Kübreviyye:

Kübreviyye tarikatı, Orta Asya'nın Harezmi bölgesinde yaşayan ve kabri bugünkü Türkmenistan'ın Köhne Ürgenç şehrinde bulunan Necmeddin Kübrâ'nın (ö. 618/1221) kurduğu bir tasavvuf ekolüdür. Necmeddin Kübrâ tahminen hicrî 540 (1145) senesinde Harezmi bölgesinin Hîve şehrinde dünyaya geldi. Otuzbeş yaşına kadar muhtelif şehirlerde dinî ilimleri tahsil etti, sonra tasavvufa yönelip Ebu'n-Necîb Sühreverdî'nin halifesi Ammâr-ı Yâsir Bitlisî'ye intisap etti. 580'de (1184) Harezmi bölgesine dönen Necmeddin Kübrâ hayatını müridlerin terbiyesine vakfetti. Önde gelen müridleri şunlardır: Mecdüddin Bağdâdî, Necmeddin Dâye, Radyüddin Ali Lala, Sa'deddin Hammûye, Baba Kemâl Cendî, Seyfeddin Bâharzî. Mevlânâ Celâleddin Rûmî'nin babası Bahâeddin Veled'in de Necmeddin Kübrâ'nın müridlerinden olduğu söylenir. Orta Asya'daki Moğol istilası döneminde 618 (1221) yılında Moğollar'ın Harezmi bölgesini işgali döneminde öldürülen Necmeddin Kübrâ geride bıraktığı tasavvufî eserlerden bazıları şunlardır: *el-Usûlü'l-aşere*, *Âdâbü's-sûfiyye*, *Fevâihu'l-cemâl ve fevâihu'l-celâl*, *Risâle ile'l-hâimi'l-hâif min levmeti'l-lâim*. Necmeddin Kübrâ bu son eserini *Risâletü's-Sâiri'l-hâiri'l-vâcid* adıyla Arapçadan Farsçaya tercüme etmiştir⁸⁷.

Necmeddin Kübrâ'nın önde gelen müridlerinden Mecdüddin Bağdâdî, Sultan Alâeddin Muhammed Harezmsâh'ın dul annesiyle gizlice evlendiği için sultan tarafından suya atılarak boğulmuştur. En meşhur eseri *Tuhfetü'l-berere fi'l-mesâili'l-aşere*'dir. Kübrâ'nın bir diğer müridi Necmeddin-i Dâye'dir (ö.

⁸⁶ Nakşbendiyye'de tasavvufî eğitim ve doktrinler konusunda ayrıca bk. Necdet Tosun, *Bahâeddin Nakşbend: Hayatı Görüşleri Tarikatı*, İstanbul 2002, s. 351-358; a.mlf, *İmâm-ı Rabbânî Ahmed Sirhindî*, İstanbul 2005, s. 88-108.

⁸⁷ Bk. Hamid Algar, "Necmeddin-i Kübrâ", *DİA*, İstanbul 2006, XXXII, 498-500. Necmeddin Kübrâ'nın üç eseri Mustafa Kara tarafından Türkçeye tercüme edilerek *Tasavvufî Hayat* adıyla yayınlanmıştır (İstanbul: Dergah Yayınları, 1980). Necmeddin Kübrâ ve Kübrevilik hakkında ayrıca bk. Süleyman Gökbulut, *Necmeddin Kübrâ*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2010.

654/1256). Dâye'nin Farsça *Mirsâdü'l-ibâd* isimli tasavvufî eseri meşhurdur⁸⁸. Ayrıca Arapça *Bahrü'l-hakâik* ya da *et-Te'vilâtü'n-Necmiyye* adıyla anılan tasavvufî tefsiri ile *Menârâtü's-sâirîn ve makâmâtü't-tâirîn* gibi eserleri vardır.

Necmeddin Kübrâ'nın halifelerinden Sa'deddîn-i Hammûye (ö. 650/1252) İbnü'l-Arabî'nin fikirlerine bağlı bir sûfî idi. Onun *el-Misbâh fi't-tasavvuf* isimli eseri çeşitli isimlerin, terimlerin, dinî ve dünyevi varlıkların, ayrıca Arap harflerinin yorumunu içermektedir. Sa'deddîn-i Hammûye, Bahrâbâd'daki hankâhına oğlu Sadreddin İbrahim'i halife tayin etmişti. Sadreddin, Çağatay hanlığı hükümdarı Gazan Han'ın Müslüman olmasında etkili olmuştur. Sa'deddîn-i Hammûye'nin oğlundan başka daha meşhur bir halifesi de Azîz Nesefî'dir (ö. 700/1300). *Kitâbu'l-İnsânî'l-kâmil*, *Keşfü'l-hakâik*, *Maksad-ı Aksâ*, *Beyânü't-tenzil*, *Zübdetü'l-hakâik* gibi Farsça eserler kaleme alan Nesefî'nin üslûbu, şeyhi Hammûye'nin eserlerine göre daha sâde ve kolay anlaşılır mâhiyettedir⁸⁹.

Necmeddin Kübrâ'nın halifelerinden biri olan Baba Kemâl Cendî (ö. 672/1273) Oğuz Türklerinin yoğun olarak yaşadığı Cend şehrinde halkı irşâd ile meşgul olmuş, halk arasında Şeyh Baba lakabıyla anılmıştır. Baba Kemâl Cendî'den sonra sırasıyla Kâşgarlı Kemâleddin Muzafferî ve Yesi müftüsü Mecdüddin Ahmed Mevlânâ tarikatta halife olmuşlardır. Ahmed Mevlânâ'dan sonra iki Kübrevî kolu devam etmiştir. Birinci kol, Bahâeddin Kübrevî, Dânişmend Muhammed Mevlânâ, Ebu'l-Fütûh b. Bahâeddin, Ebü'l-Vefâ Hârezmî ile devam edip Kemâleddin Hârezmî'ye ulaşır. Bu silsiledeki son zât olan Kemâleddin Hârezmî, Mevlânâ'nın *Mesnevî*'sinin ilk üç cildine *Cevâhiru'l-esrâr* adında Farsça bir şerh yazmış, ayrıca eserin ilk cildinde tasavvufî konulara ve Kübrevî şeyhlerinin menkıbelerine yer vermiştir. İmâm Bûstî'nin Arapça *Kasidetü'l-bürde*'sine Çağatay (Hârezm) Türkçesiyle yazdığı *Keşfü'l-hüdâ* isimli eserini Özbek sultanı Ebü'l-Hayr'a ithâf eden Kemâleddin Hârezmî, 836 (1433) veya 840 (1436) yılında Hârezm'deki bir ayaklanma sırasında öldürülmüştür⁹⁰. Ahmed Mevlânâ'dan sonraki ikinci Kübrevî kolu ise Ebû Hâlid ve Şemseddin Mahmûd gibi kişilerle devam edip zamanla Hindistan'a intikal etmiştir.

Necmeddin Kübrâ'nın halifelerinden Seyfeddin Bâharzî (ö. 659/1260) yaklaşık kırk yıl Buhara'da halkı irşâd ile meşgul olmuştur. Mengü Han'ın annesinin maddî desteği ile Buhara'da bir medrese ve Buhara dışındaki Fethâbâd'da bir hankah açan Bâharzî, ileride Altın Orda devletinin sultanı olacak olan Berke ile Buhara'yı ziyaret etmiş, ziyareti sırasında Berke'nin İslâmiyet'i seçmesinde etkili

⁸⁸ Necmeddin Dâye, *Mirsâdü'l-ibâd* (nşr. M. Emin Riyâhî), Tahran 1380 hş. Eser, Kâsım Karahisârî (ö. 891/1486) tarafından *İrşâdü'l-mürîd ile'l-murâd* adıyla Osmanlı Türkçesine tercüme edilmiştir. Hamid Algar tarafından *The Path of God's Bondmen from Origin to Return* (New York 1982) adıyla İngilizce'ye de çevrilmiştir.

⁸⁹ Bu eserlerden *Kitâbu'l-İnsânî'l-kâmil* Mehmet Kanar tarafından *Tasavvufta İnsan Meselesi* adıyla Türkçeye çevrilmiştir. Ayrıca bk. İbrahim Düzen, "Aziz Nesefî", *DİA*, IV, 344-346.

⁹⁰ Rıza Kurtuluş, "Hemâleddîn-i Hârizmî", *DİA*, XXV, 233.

rol oynamıştır. Ortanca oğlu Burhâneddin Ahmed (ö. 696/1297) Kirman'daki tekkede, büyük oğlu Celâleddin Muhammed de Buhara-Fethâbâd'daki tekkede halkı irşâd ile meşgul olmuşlar, Celâleddin Muhammed'in Moğol istilasında öldürülmesi üzerine yerine Ebü'l-Mefâhir Yahyâ Bâharzî geçmiştir. Yahyâ Bâharzî'nin (ö. 736/1335) *Evrâdü'l-ahbâb ve fusûlü'l-âdâb* isimli Farsça eseri tarikatın âdâb ve kurallarını ele alan mühim bir eserdir⁹¹. Bâharzî âilesi XIX. yüzyılın sonuna kadar Buhara'da varlığını sürdürmüştür.

Necmeddin Kübrâ'nın halifelerinden biri de Radyüddin Ali Lala'dır (ö. 642/1244). En büyük Kübrevî silsilesi bu zât ile devam etmiştir. Lala'nın halifesi Cemâleddin Ahmed Cûrfânî (Gûrpânî), onunki de Nüreddin Abdurrahman İsferyânî'dir. İsferyânî'nin en meşhur müridlerinden biri *el-Urve li ehli'l-halve ve'l-celve* başta olmak üzere çok sayıda Farsça tasavvufî eser kaleme alan Alâüddeve Simnânî (ö. 736/1336)⁹², bir diğeri de aslen Semerkant'ın Sâgarç köyünden olup İran'ın Şîrâz ve Çin'in Hanbalık (Pekin) şehirlerinde bulunan, vefat edince nâşî Semerkant'a getirilip defnedilen Burhâneddin Sâgarçî'dir⁹³.

Alâüddeve Simnânî'nin halifesi Mahmûd Mezdekânî'den tasavvufî eğitim alan Seyyid Ali Hemedânî (ö. 786/1385) uzun yıllar Orta Asya, Hindistan, Irak ve Suriye'de seyahatler yapmış, Keşmir bölgesinde çok sayıda insanın Müslüman olmasına vesile olmuş, Farsça birçok tasavvufî eser kaleme almıştır. Kabri bugünkü Tacikistan'ın Külâb şehrinde. Kübreviyye'nin Hemedâniyye kolu kendisine nisbet edilmektedir. Menkıbeleri, müridi Nüreddin Ca'fer Bedahşî tarafından *Hulâsatü'l-menâkıb* adıyla derlenmiştir. Keşmir'deki bu Kübrevî kolu XVI. yüzyıla kadar o bölgede varlığını sürdürmüştür⁹⁴. Seyyid Ali Hemedânî'nin başta gelen halifesi Hâce İshâk Huttelânî'dir. Huttelânî'nin müridlerinden biri olan Muhammed Nûrbahş (ö. 869/1464) ile Kübreviyye'nin Nûrbahşîyye, diğeri müridi Abdullah Berzişâbâdî (ö. 872/1468) ile Zehebiyye kolu doğmuştur. Bu kollardan Nûrbahşîyye zamanla Şiileşerek İran topraklarında varlığını sürdürmüştür. Zehebiyye kolunun ise Orta Asya'da devam eden kolları Sünnî karakteri sürdürürken, İran coğrafyasında yayılan kolları zamanla Şiileşmiştir. Berzişâbâdî'den sonra en meşhur silsile şöyle devam etmiştir: Radyüddin Muhammed Bîdâvâzî, Şâh Ali Bîdâvâzî, Hacı Muhammed Habûşânî.

⁹¹ Ebu'l-Mefâhir Yahyâ Bâharzî, *Evrâdü'l-ahbâb ve fusûsü'l-âdâb* (nşr. İrac Efsâr), Tahran 1358 hş.

⁹² M. Nazif Şahinoğlu, "Alâüddeve-i Simnânî", *DİA*, II, 345-347. Simnânî'nin birçok risâlesi yayınlanmıştır. Meselâ bk. Alâüddeve Simnânî, *Musannefat-ı Fârsî-yi Alâüddeve-i Simnânî* (nşr. Necib Mâyil Herevî), Tahran 1369 hş./1990.

⁹³ Molla Abdülhakîm, *Kandîyye* (nşr. İrac Efsâr), Tahran 1955, s. 67-86; Nezîr Ahmed, "Şeyh Burhâneddin Sâgarçî ez Meşâhîr-i Meşâyih-ı Karn-i Heştüm der Çin", *Kand-i Pârsî*, (Delhi), sy. 12 (1376 hş./1997), s. 1-16.

⁹⁴ Nüreddin Ca'fer Bedahşî, *Hulâsatü'l-menâkıb* (nşr. Seyide Eşref Zafer), İslâmabad 1995; Muhammed Riyâz, *Ahvâl ve Âsâr ve Eş'âr-ı Mîr Seyyid Ali Hemedânî*, İslâmabad 1991; Tahsin Yazıcı, "Hemedânî, Emîr-i Kebîr", *DİA*, XVII, 186-188.

Habûşânî'nin Sünnî halifeleri Kübreviyye'nin Hârezm ve Mâverâünnehr'de yeniden canlanmasını sağlamışlardır.

Habûşânî'nin halifesi İmâdüddin Fazlullah Berzişâbâdî'nin müridi olan Kemâleddin Hüseyin Hârezmî tarikatı yaymak için memleketi Hârezm'e görevlendirilmiş, Semerkant'ta Şeybânî hanlarının mâlî desteği ile tekkeler kurmuş, 958'de (1551) hac dönüşü Halep'te vefat etmiştir. Semerkant, Merv ve Taşkent gibi birçok şehre halifeler tayin eden Kemâleddin Hüseyin Hârezmî Orta Asya'da Kübrevîliği tekrar canlandırmayı başarmış ise de, bölgedeki Nakşbendîliğin ezici üstünlüğü karşısında Kübrevîlik etkinliğini giderek yitirmiş, sadece halifelerinden Mevlânâ Pâyende Sâkterî'nin Buhara yakınlarındaki Sâkter'de kurduğu tekke XVII. yüzyıla kadar varlığını sürdürebilmiştir. Kemâleddin Hüseyin Hârezmî'nin bir diğer halifesi Ya'kûb Sarfî Keşmîrî Semerkant'ta Hârezmî'ye intisap etmiş, Keşmîr, Hicâz ve Hindistan'da seyahatler yapmış, 1002'de (1594) Keşmîr'de vefat etmiştir. Kemâleddin Hüseyin Hârezmî'nin oğlu Şerîfüddin Hüseyin onun menkıbelerini *Câddetü'l-âşîkin* adlı Farsça eserinde toplamıştır⁹⁵.

Rivâyete göre Yesevî şeyhlerinden Şeyh Hudâyâd'ın (ö.939/1532) halifelerinden Mettecâk Hâfız ile karşılaşan Hüseyin Hârezmî ona: "Yedi makâmdan (etvâr-ı seb'a) hangisine ulaştınız da şeyhiniz size icâzet verdi"? diye sorunca Mettacâk Hâfız şu cevabı vermişti: "Ben yedi makâmı bilmem, şeyhime mürid olunca bana: Allah de, dedi, icâzet verince de: Allah de, dedi. Ben bundan başkasını bilmem". Bu cevaptan mutlu olan Hüseyin Hârezmî ayağa kalkıp semâ etmiştir⁹⁶.

Nakşbendî-Kâsânî şeyhlerinden Mevlânâ Lütfullah Çûstî (ö.979/1571-72) ile Kemâleddin Hüseyin Hârezmî'nin müridleri arasında bir ihtilaf yaşandığı bilinmektedir. Rivâyete göre, Semerkant'ta halkı irşâd ile meşgul olan Lütfullah Çûstî Kübreviyye tarikatına dâir bir silsilenâme görmüştü. Bu eserde Hz. Peygamber'in ismi büyük ve süslü bir daire içine yazılmış, hemen yanına aynı büyüklükte ve süslü bir daire içine Hz. Ali'nin ismi kaydedilmişti. Hulefâ-i Râşidîn'den diğer üçünün isimleri ise altta, küçük ve süssüz dâirelere yazılmıştı. Bu durumu gören Çûstî: "Böyle daire çizmek doğru değildir. Özellikle Şiiilerin yaygınlaştığı bu günlerde, dar görüşlü insanların aklına dördüncü halife olan Ali'nin diğer üçünden daha üstün olduğu düşüncesi gelebilir" dedi. Onun bu sözü bazı değişiklikler yapılarak Semerkant idârecisi Ebû Sa'îd Han'a ulaştırıldı. Han da Çûstî'nin dilinin kesilmesini emretti. Bu olaydan sonra Semerkant'ı terk ederek memleketi Fergana Vâdisi'ndeki Çûst'a giden ve irşâd hayatına orada

⁹⁵ Şerîfüddin Hüseyin, *Câddetü'l-âşîkin*, İslâmabad, Gencbahş Ktp., nr. 764.

⁹⁶ Muhammed Âlim Sıddîki, *Lemhât*, s. 353.

devam eden Çûstî'nin dili kesilmesine rağmen Allah'ın lütfu ile normal konuşmaya devam ettiği söylenir⁹⁷.

O döneme daha yakın bazı kaynaklara göre, Kübrevîler'in duâlarında ilk dört halifeden sadece Hz. Ali'yi zikrettiklerini duyan Çûstî buna itiraz etti, onlar da: "Büyük tarikat şeyhlerinin silsileleri diğer üç halifeye değil, Hz. Ali'ye ulaştığına göre mânen o en üstündür" diyerek kendilerini savundular. Kübrevîler'in bu sözü, aynı zamanda Bekrî (yani Hz. Ebû Bekir'den gelen) silsilenin de reddini içeriyordu. Çûstî: "Eğer sizin şeyhiniz bu görüşteyse, o Şiilerin mezhebine bağlı demektir" diye karşılık verdi. Bunun üzerine Kübrevîler bir toplantı yaptılar. Bu toplantıda Ebû Sa'îd Han'ın oğlu, Semerkant'ın müstakbel yöneticisi ve Kemâleddîn Hüseyin Hârizmî'nin müridi olan Sultan Sa'îd de vardı. Şeyhlerine hakaret edildiği gerekçesiyle Çûstî'nin sakallarının ve dilinin kesilmesine karar veren topluluk bu düşüncelerini yerine getirdiler⁹⁸.

Kübreviyye'nin Sünni kolları Orta Asya'da XVI. ve XVII. yüzyıllardan sonra tesirini yitirmiş, XIX. yüzyılda tümüyle tarihe karışmış iken, Şiileşen kolları İran'da varlığını hâlâ sürdürmektedir⁹⁹.

4.a. Kübreviyye'de Tasavvufî Eğitim:

Kübreviyye tarikatı mensuplarının tasavvufî eğitiminde uyguladıkları zikir, önceleri kelime-i tevhîdi iki aşamada icrâ etmekte. Bu zikirde sâlik, önce "Lâilâhe" deyip sağ tarafından nefes alır, sonra kalbin bulunduğu sol tarafa yönelerek "illallah" diye nefesini verirdi. Ahmed Cûrfânî iki aşamalı bu zikri dört aşamaya (zikr-i çehâr darb) çıkarmıştır. Sâlik bağdaş kurarak göbeğinden yukarı doğru nefesini çekerken "Lâ" der, "ilâhe" derken sağ tarafına doğru verir, "illa" derken nefes alır ve sol taraftaki kalbinin üzerine "Allah" diyerek vurur. Kübrevîlik'te cehrî zikre olumlu bakılır ve özellikle tasavvufî eğitim başlarında uygulanırdı. Semâ ve halvet de Kübrevîlik'te olumlu bir metod olarak görülüp uygulanmıştır¹⁰⁰.

Kübreviyye'nin Nûrbahşiyye kolunda seyr u sülûkün en önemli unsurlarından biri Seyyid Ali Hemedânî'nin derlediği *Evrâdü'l-Fethiyye* isimli duâ mecmuasının okunmasıdır. Bu evrâdın ardından "Lâ ilâhe illâ ente yâ hayyü yâ kayyûm", "Lâ

⁹⁷ Kişmî, *Nesemâtü'l-kuds*, s. 272-3.

⁹⁸ Muhammed Müftî Taşkendi Âhengerânî, *Menâkıb-ı Mevlânâ Lütfullâh*, Özb. FAŞE Ktp., nr. 5785, vr. 177a-178a; Muhammed Rahîm, *Sirâcü's-sâlikin*, Özb. FAŞE Ktp., nr. 629, vr. 101a-b; DeWeese, "The Eclipse of the Kubravîyah in Central Asia", s. 82; B. Babajanov, "Mawlânâ Lutfullâh Chûstî- An Outline of His Hagiography and Political Activity", s. 263-264.

⁹⁹ Devin DeWeese, "The Eclipse of the Kubravîyah in Central Asia", *Iranian Studies*, XXI/1-2 (1988), s. 47-83; Necdet Tosun, "Nurbahşiyye", *DİA*, İstanbul 2007, XXXIII, 248-249; Hamid Algar, "Necmeddîn-i Kübrâ (Kübreviyye)", *DİA*, XXXII, 500-506.

¹⁰⁰ Süleyman Gökbulut, *Necmeddin Kübrâ*, s. 227-250.

ilâhe illallah”, ve “Allah” diye zikredilir. İşrak namazından sonra 100 kere “Allâhü ekber”, 100 kere de “Allâhümme salli alâ Muhammed ve alâ âli Muhammed ve sellim” denir, bunlar ikindi namazından sonra da tekrarlanırdı¹⁰¹.

Zikri, habs-i nefes ile yani nefesi tutarak yapan Nakşbendîler'e karşı Heratlı Kübrevî şeyhlerinden Bahâeddîn Ömer (ö. 857/1453) bunun Hind Yogileri'nin uygulamalarından olduğunu ve hiçbir tarikat şeyhinin bunu tavsiye etmediğini söyleyerek itirazda bulunmuş, Alâeddîn Attâr'ın torunu Yûsuf Attâr da Bahâeddîn Nakşbend ile halifelerinin müridlerine bu usûlü tavsiye ettiklerini söyleyerek ona cevap vermiştir¹⁰².

Tasavvuf geleneğinde dervişlerin giydiği cübbeye “hırka” adı verilir. Orta Asya tasavvuf kültüründe Kübreviyye tarikatı mensuplarının hırka giyme konusuna çok önem verdikleri anlaşılmaktadır. Kübrevîlik'te derviş, içinde bulunduğu tasavvufî hâle ve manevî derecesine uygun bir renk ve modelde hırka giyerdi. Necmeddin Kübrâ bu konuda şöyle der:

“Eğer kişi nefisini terbiye etmiş, onu zühd kılıcı ile öldürmüş ve şimdi de onun ardından yas tutuyorsa **siyah** ve koyu bir renk (hırka) giymelidir. Allah'a muhâlefetten tevbe etmiş, gönlünü Allah'a yönelik sabunu ile yıkamış ve kalp aynasını yabancı şeylerden temizlemişse **beyaz** giymelidir. Gayreti sâyesinde şahâdet âleminde yani bu âlemden gayb âlemine geçmişse, Allah'a yakın kullar seviyesine ulaşmışsa **mavi** giymelidir. Bütün manevî makamlardan bir pay almış ve hâllerin ışıklarından nasip almışsa **mülemma**' yani çok renkli giymelidir. Kendini yavaşça zayıflatıyorsa, manevî mücâdelenin binlerce darbesiyle yaralanmış, binlerce kadeh riyâzat (perhiz) zehiri içmiş, çâresizlik iğnesiyle kendine işkence edip çileler çekmiş ise o zaman hırka-i hezâr mîhî yani bin dikişli bir cübbe giymelidir”¹⁰³.

Hâcegân ve Nakşbendiyye mensupları ise melâmet neş'esinde oldukları ve özel kıyafete önem vermedikleri için hırka girme konusuna Kübrevîler kadar önem vermemişler, hattâ “Bizim için önemli olan hırka değil, hırfadır” yani bir meslek sahibi olup çalışmak ve üretmektir diyerek hırka konusuna fazla önem veren Kübreviyye mensuplarını eleştirmişlerdir¹⁰⁴.

Gerçi bir Hâcegân dönemi eseri olan *Meslekü'l-ârifin*'de müridlerin manevî derecelerine göre farklı renklerde hırka giydikleri anlatılmakta ise de, bu durum

¹⁰¹ Harîrîzâde Kemâleddin, *Tibyânu vesâili'l-hakâik*, Süleymaniye Ktp., İbrahim Efendi, nr. 432, III, 207b.

¹⁰² Muhammed Kâdî, *Silsiletü'l-ârifin*, vr. 108a; Safî, *Reşahât*, I, 164.

¹⁰³ Necmeddin Kübrâ, *Âdâbu's-sûfiyye* (nşr. M. Kâsımî), Tahran 1363 hş., s. 29-30; Süleyman Gökbulut, *Necmeddin Kübrâ*, s. 250-261.

¹⁰⁴ Devin DeWeese, “Hâcegân'a Âit Kollar ve Tasavvufun Eleştirisi: Hoca Ali Azîzân Râmîtenî'nin Menâkıbında Cemaatsel Benzersizlik İddiası” (trc. Necdet Tosun), *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, VII/16 (2006), s. 331-333.

istisnâî ve sadece bir Hâcegân koluna mahsus olup Nakşbendîler'de hiçbir zaman genel geçer bir gelenek hâline gelmemiştir. Bu eserde müridin içinde bulunduğu manevî duruma ve mertebeye göre lâcivert, yeşil, kırmızı, beyaz, her renkten yamalı, bin dikişli ve siyah hırka giyebileceği, siyah hırkanın icâzet anlamına geldiği ve bunu sadece tasavvufî eğitimini tamamlayanların giyebileceği anlatılır¹⁰⁵.

5. Diğer Bazı Mutasavvıflar:

Tarih içinde Orta Asya'da etkin ve yaygın olmuş tasavvuf ekollerinden Yeseviyye, Nakşbendiyye ve Kübreviyye tarikatlarına mensup mutasavvıfların dışında, etkinliği daha az olan veya başka tarikatlara mensup olan sûfler de yaşamıştır. Onlardan bazıları aşağıda ele alınacaktır. Öte yandan, Orta Asya'da doğmuş olmasına rağmen hayatını daha ziyade başka coğrafyalarda geçiren Sa'îdüddin Fergânî (ö. 699/1300)¹⁰⁶, Müeyyidüddin Cendî (ö. 691/1292)¹⁰⁷ ve Kutbüddin Bahtiyâr Kâkî Oşî (ö. 633/1235)¹⁰⁸ gibi sûfler bu bölüme dâhil edilmemiştir.

Şeyh Hasan Bulgârî: Tam adı Salâhaddin Hasan b. Ömer Nahçivânî Bulgârî (ö. 698/1298) olan bu zât bir Sühreverdî şeyhidir. Aslen Nahçıvanlı olan bu zât Deşt-i Kıpçak, Bulgar (Ural-Tataristan), Buhara ve Kirman'da bulunmuş, Tebriz'de vefat etmiştir¹⁰⁹. Yerine geçen müridi Şeyh Ömer Bağîstânî, Taşkent'in Bağîstân köyündendir. Tasavvuf yolunda cezbe hâlinde sonra hemen istikâmet hâline dönmeyi başarabildiği için sonraları yaşayan Nakşbendîler tarafından takdir edilen Ömer Bağîstânî'nin, oğlu Hâvend Tahûr'a (ö. 755/1354): "Tahûr! Molla olma, sûfî olma, şu ve bu olma, Müslüman ol!" diye nasihat ettiği bilinmektedir. Moğol hanlarından biri onun telkinleri sonucu domuz eti yemeyi bırakmıştır. Kabri Taşkent'te olan oğlu Hâvend Tahûr'un bazı tasavvufî risâleler kaleme aldığı bilinmektedir¹¹⁰. Taşkent'te XIV. yüzyıla kadar devam edebilen bu Sühreverdî kolunun zamanla gözden kaybolup tarihe karıştığı anlaşılmaktadır.

¹⁰⁵ Muhammed Buhârî, *Meslekü'l-ârifîn*, vr. 95b-97b.

¹⁰⁶ Bk. Mahmud Erol Kılıç, "Fergânî, Saîdüddin", *DİA*, XII, 378-382.

¹⁰⁷ Süleyman Uludağ, "Cendî", *DİA*, VII, 361-362.

¹⁰⁸ Enver Konukçu, "Kutbüddin Bahtiyâr", *DİA*, XXVI, 483.

¹⁰⁹ Silsilesi: Ebu'n-Necîb Sühreverdî, Şeyh Hüseyin Sekkâ, Şemseddin Muhammed Râzî, Şeyh Hasan Bulgârî. Bk. Fahreddin Ali b. Hüseyin Safî, *Reşahât-ı Aynü'l-hayât*, II, 368-369; Hâfız Hüseyin Kerbelâî Tebrîzî, *Ravzâtü'l-cinân ve cennâtü'l-cenân* (nşr. Ca'fer Sultân el-Karrâî), Tahran 1344 hş./1965, I, 128-155. Hasan Bulgârî'nin müridlerinden biri Bedreddin Meydânî'dir. Bk. Safî, *Reşahât*, I, 64.

¹¹⁰ Mir Abdülevvel Nişâbüri, *Melfûzât-ı Ahrâr, Ahvâl ve Sühanân-ı Hâce Ubeydullâh-i Ahrâr* (nşr. Ârif Nevşâhî), Tahran 1380 hş./2002 içinde, s. 159-160; Safî, *Reşahât*, II, 369-372; Ahmed Tâherî Irâkî, "Bağîstânî", *DİA*, IV, 449-450. Hâvend Tahûr'un Taşkent'te yazma hâlinde bulunan eserlerinden bazıları şunlardır: *Risâle-i Tevhîd ve Ahkâm-ı Şeriat*, *Muhtasar der Fevâid-i Tarikat ve Şeriat*. Bk. Amânulla Böriev, *Temuriylar Davri Ma'naviy Merâsi Tarihidan*, Taşkent 2009, s. 52.

Zeyneddin Kûy-i Ârifânî: *Lemhât min nefehâti'l-kuds* isimli eser göre Zeyneddin Kûy-i Ârifânî, Şihâbeddin Ebû Hafs Ömer Sühreverdî'nin (ö. 632/1234) oğlu ve müridi olup Bağdat'tan Orta Asya'ya gelip yerleşmiştir¹¹¹. Ancak Sühreverdî'nin bu isimde bir oğlu olduğu başka kaynaklarca desteklenmediği için bu bilgi ihtiyatla karşılanmalıdır. Bazı kaynaklarda ise Zeyneddin Kûy-i Ârifânî'nin, Yûsuf Hemedânî'nin (ö. 535/1140) müridlerinden olduğu kayıtlıdır¹¹². Kûy-i Ârifân, Taşkent'in köylerinden birinin adıdır¹¹³. Bu zâtın kabri Taşkent'tedir. Bazı yeni kaynaklarda 657 (1259) yılında vefat ettiği söylenir¹¹⁴. Ahmed Yesevî ile görüştüğüne dâir rivâyetler de bulunmaktadır.

Nûreddin Basîr: Doğuştan kör olan ve Taşkent'te Zeyneddin Kûy-i Ârifânî'den tasavvufi eğitim aldıktan sonra Semerkant'a yerleşip halkı irşâd eden Nûreddin Basîr¹¹⁵, Kutb-i Çehârdehüm lakabıyla anılırdı. Gerçekte gözleri görmemekle beraber kalp gözüyle hakikatleri gördüğüne inanıldığı için Basîr (iyi gören) diye isimlendirilmişti. Cehrî zikir yapan ve Semerkant'ta birçok kişiyi manevî yönden eğiten Nûreddin Basîr 646 (1249) senesinde vefat etmiştir. Sonraları Emir Timur mezarına bir kümbet inşâ ettirmiştir. Hâcegân tarikatının kurucusu Abdülhâlîk Gucdüvânî ve Kübrevî şeyhi Seyfeddin Bâharzî'nin Buha- ra tarafından bazı müridleriyle birlikte Semerkant'a gelip Nûreddin Basîr'i ziyaret ettikleri nakledilmektedir. Nûreddin Basîr'in oğlu Şemdeddin Muhammed'in Burhâneddin Kılıç'ı ziyarete gittiği, ancak Kılıç'ın onun ölümüne sebep olduğu anlatılır¹¹⁶. Nûreddin Basîr'in menkıbeleri Ebu'l-Hasan b. Hâce Seyfeddin tarafından *Makâmât-ı Şeyh Nûreddin Basîr* adıyla Farsça olarak kaleme alınmıştır¹¹⁷.

Burhâneddin Kılıç: Hayatı hakkında farklı rivâyetler bulunmakla birlikte hicrî VII. (XIII.) asırda Orta Asya'nın Özgen (Özkend, Özcend) şehrinde yaşadığı anlaşılan Burhâneddin Kılıç hakkındaki en güvenilir bilgiler Cemâl Karşî'nin VIII. (XIV.) asrın başlarında kaleme aldığı *el-Mülhakât bi's-surâh* isimli Arapça eserinde bulunmaktadır. Karşî, bu eserde Burhâneddin Kılıç'ın bir müridinden onun hakkında dinlediklerini aktarmıştır. Bu rivâyetlerden Kılıç'ın

¹¹¹ Muhammed Âlim Siddîkî Alevî, *Lemhât min nefehâti'l-kuds* (nşr. M. Nezîr Râncâ), İslâmabad 1986, s. 334-342.

¹¹² Ebu'l-Hasan b. Hâce Seyfeddin, *Makâmât-ı Şeyh Nûreddin Basîr*, Özb. FAŞE Ktp., nr. 3061, vr. 55a; Molla Abdülhakîm, *Kandîyye*, s. 52.

¹¹³ Ebû Tâhir Semerkantî, *Semerîyye* (nşr. İrec Efşâr), Tahran 1343/1965, s. 69.

¹¹⁴ Âzâd Şâmansur, *Şayh Zayniddin Kuyi Ârifân Tâşkandî*, Taşkent 2006, s. 7, 41.

¹¹⁵ Mevlânâ Şeyh, *Havârik-ı Âdât-i Hâce Ubeydullâh-i Ahrâr, Ahvâl ve Sühanân-ı Hâce Ubeydullâh-i Ahrâr* (nşr. Ârif Nevşâhî), Tahran 1380 hş./2002 içinde, s. 661-662; Muhammed Âlim Siddîkî, *Lemhât*, s. 335-340.

¹¹⁶ Mevlânâ Şeyh, *Havârik-ı Âdât-i Ahrâr*, s. 662; Ebû Tâhir Semerkantî, *Semerîyye*, s. 68-70; Molla Abdülhakîm, *Kandîyye*, s. 51-67.

¹¹⁷ Özb. FAŞE Ktp., nr. 3061, vr. 50b-76b.

VII. Asırda Özgen'de ders okutan bir âlim ve celâlli bir sûfi olduğu anlaşılmaktadır¹¹⁸. Muhammed Sâdık Kâşgarî'nin kaleme aldığı *Tezkire-i Azîzân*'da ise Özgen'de idâreci olan Sultan İlig (İlek) Mazi'nin torunu olduğu, bir süre bu şehirde idarecilik yaptığı, sonra bu görevi terk edip Hocend'deki Şeyh Maslahat Hocendî'ye intisap ederek tasavvufî eğitim aldığı ve Özgen'e dönerek halkı irşad ettiği söylenir¹¹⁹. Seyfeddin Ahsîkendî'nin *Mecmûu't-tevârîh* isimli eserinde Burhâneddin Kılıç'ın önceleri Üveysî bir şeyh olduğu, VIII. (XIV.) asrın sonlarında Şîrkent'te yaşayan Mevlânâ A'zam lakaplı Seyyid Mîr Celîl adındaki Aşkîyye tarikatı şeyhine bağlandığı söylenmekteyse de, bu bilgi ihtiyatla karşılanmalıdır¹²⁰. Öte yandan *Marta'us-sâlihîn ve zâdü's-sâlikîn* isimli tasavvufî ahlâka dâir Farsça bir eserde müellifin isminin Buhâneddin Kılıç, tam isminin ise Ebû Mansûr Osmân b. Muhammed Özcendî olduğu kaydedilmiştir¹²¹. Bazı yeni araştırmalarda Burhâneddin Kılıç'ın, meşhur Hanefî fıkıh kitabı *el-Hidâye*'nin yazarı Burhâneddin (Ali b. Ebû Bekr) Mergînânî (ö. 593/1197) ile aynı kişi olduğu iddia edilmiş ise de¹²² bu iddia eski kaynaklarla desteklenmediği için temelsizdir. Orta Asya'nın muhtelif şehirlerinde Burhâneddin Kılıç'a nisbet edilen kabirler bulunmaktaysa da, gerçek kabrinin bugün Kırgızistan sınırları içinde bulunan Özgen'de olduğu kabul edilmektedir¹²³.

Şeyh Maslahat Hocendî: Mâverâünnehr'in Hocend şehrinde yaşayan meşhur bir sûfidir. Bazı kaynaklarda ismi ismi Maslahat, bazılarında Muslahatüddin, bazılarında ise Muslihüddin şeklinde geçer. Kendisi hakkında en güvenilir bilgiler Hoca İshak b. İsmail Ata'nın miladî XIV. yüzyılın ortalarında kaleme aldığı *Hadîkatü'l-ârifîn* isimli Türkçe eserinde bulunmaktadır. Bu eserdeki bilgilere göre, yazar İshâk Hoca'nın babası İsmail Ata memleketi Kazıgurt'tan ayrılıp Hârezm ve Buhâra'da medrese tahsîli yapar. Sonra Semerkant'a gelir. Orada bazı sûfilerin sohbetinde bulunursa da aradığını bulamaz ve Hocend'e gider. Hocend'de Şeyh Maslahat Hocendî'nin sohbet ve hizmetinde tasavvufî eğitimini

¹¹⁸ Cemâl el-Karşî, *el-Mülhakât bi's-surâh: İstoriya Kazahstana v Persidskih İstoçnikah- I* (nşr. Ş.H. Vahidov- B.B. Aminov), Almatı: Dayk Press, 2005, s. 202-204 (metin).

¹¹⁹ Muhammed Sâdık Kâşgarî, *Tezkire-i Azîzân: Kazakistan Tarihî Turalı Türkî Dereketmeleri- IV* (nşr. A.Ş. Nurmanova), Almatı 2006, s. 57-60, 619-622; Anonim, *Menâkıb-ı Şeyh Maslahatüddin Hocendî*, İslâmabad, Gencbahş Ktp., nr. 5703, vr. 85-89.

¹²⁰ Seyfeddin b. Şâh Abbâs Ahsîkendî, *Sobranie İstoriy: Macmû at-tavârîh* (nşr. A.T. Tagircanov), Leningrad 1960, s. 111-112.

¹²¹ Bir nüshası Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 1709'da kayıtlı olan bu eser Necîb Mâyil Herevî tarafından diğer bazı eserlerle birlikte yayınlanmıştır. Bk. Necîb Mâyil Herevî, *În Berghâ-yı Pîr*, Tahran: Neşr-i Ney, 1383 hş./2004, s. 9-25 (mukaddime), 9-272 (metin).

¹²² Stephen F. Dale, *The Garden of the Eight Paradises: Bâbur and the Culture of Empire in Central Asia, Afghanistan and India (1483-1530)*, Leiden: Brill, 2004, s. 169, 172.

¹²³ S. N. Abaşın, "Burhaniddin Kılıç", *İslâm na Territorii Bivşey Rossiyskoy İmperii*, Moskova: Vostoçnaya Literatura, 2001, fasikül: 3, s. 30.

tamamlar. Bu dönemde yaşı kırka ulaşmıştır. Maslahat Hocendî İsmail Ata'ya icâzet verip onu memleketi olan Kazıgurt tarafına halkı irşâd için görevlendirir¹²⁴. İsmail Ata muhtemelen XIV. yüzyılın başlarında vefat etmiş olmalıdır. Bu durumda Maslahat Hocendî'nin XIII. yüzyılda yaşadığı tahmin edilebilir.

Başka bir rivâyete göre, Harezmi bölgesindeki Necmeddin Kübrâ (ö. 618/1221) bir müridini Hocend'e gönderir ve Şeyh Maslahat Hocendî'nin sohbetinde ne duyarsa gelip anlatmasını ister. Mürid Hocend'e gider. Şeyh Maslahat Hocendî ona nereli olduğu sorar. Mürid Harezmi olduğunu söyleyince Hocendî, Kübrâ'yı kastederek: "O Yahudi iyi mi?" diye sorar. Mürid Harezmi'ye dönünce Kübrâ ona ne duyduğunu sorar. Mürid de duyduğu cümleyi aktarır. Kübrâ çok mutlu olur ve: "Uzun zamandır kalbim hangi peygamberin kademi ve meşrebi üzeredir diye merak ederdim. O büyük zâtın işaretiyle anladım ki, Mûsâ (a.s.)'ın kalbi üzere imişim" diye karşılık verir¹²⁵.

Maslahat Hocendî'nin menkıbelerini ihtivâ eden *Menâkıb-ı Şeyh Maslahatüddin Hocendî* isimli geç döneme âit Farsça bir eserde onun şeyhi olarak Abdülkâdir Geylânî (ö. 561/1165) gösterilmiş ise de¹²⁶, Geylânî XII. yüzyılda yaşadığı için bu bilgi ihtiyatla karşılanmalıdır. Yine aynı kaynak Hocendî'yi Şeyh Basrî Saffârî'nin de müridi sayar ve silsileyi geriye doğru şöyle götürür: Şey Basrî Saffârî, Abdullah Saffârî, Mes'ûd Tebrizî, Hasan-ı Basrî. Esere göre Maslahat Hocendî'nin ismi Bedüddin Nûrî'dir. Moğol istilası döneminde Hocend'de olduğu şu rivâyetten anlaşılmaktadır: "Tatar kâfirleri Hocend'e geldikleri zaman bu şehrin üzerine kerâmet çadırını çektiler ve bu şehir Tatar'ın elinden korunmuş olarak kaldı"¹²⁷. Eserdeki güvenilir bir rivâyete göre Ahmed Yesevî Cengiz Han'ın komutanına: "Harezmi'ye git ve Necmeddin Kübrâ ile Şeyh Attâr'ı öldür" demiştir¹²⁸. Başka bir rivâyete göre, Cengiz Han'ın adamları Taşkent'te Ahmed Yesevî'nin müridi Baba Maçın'ın sürüsündeki koyunları kesip yemişlerdi. Baba Maçın onların kemiklerini toplayıp üzerine bir sopa ile vurunca koyunlar dirildi. Bunu gören askerler durumu Cengiz Han'a bildirdiler. Cengiz Han: "Mâdem böyle kerâmeti var, ordunun başında Mâverâünneh'r'i fethedip bize versinler" dedi. Baba Maçın: "Bizim kerâmetimiz bu kadardı. O işi Şeyh Masla-

¹²⁴ Hoca İshâk b. İsmail Ata, *Hadikatü'l-ârifîn*, Taşkent, Özbekistan Fenler Akademisi Birüni Şarkiyat Enstitüsü (Özb. FAŞE) Ktp., nr. 11838, vr. 112a-114a, 114b, 115b.

¹²⁵ Muhammed Kâdi Semerkantî, *Silsiletü'l-ârifîn ve tezkiretü's-siddikîn*, Tahran 1388 hş./2009, s. 146.

¹²⁶ Anonim, *Menâkıb-ı Şeyh Maslahatüddin Hocendî*, İslâmad, Gençbahş Ktp., nr. 5703, vr. 29-30 (varaklar sayfa usulü numaralanmış). Taşkent'teki Birüni Şarkiyat Enstitüsü Ktp.'sinde *Menâkıb-ı Şeyh Muslihüddin Hocendî* isminde Muhammed Şerif b. Şâh Bedel tarafından kaleme alınmış Farsça yazma bir eser vardır ki, bu eserle aynı olması muhtemeldir (nr. 3303, vr. 250b-295b).

¹²⁷ Anonim, *Menâkıb-ı Şeyh Maslahatüddin Hocendî*, vr. 70.

¹²⁸ Anonim, age, vr. 71.

hat Hocendî yapabilir” deyince askerler Hocendî’yi yanlarına alıp bölgeyi işgale başladılar¹²⁹.

Aşkîyye Şeyhleri:

Aşkîyye (İşkîyye) tarikatının kurucusu olarak genellikle VIII. (XIV.) yüzyılda yaşayan Şeyh Bâyezîd Aşkî kabul edilmektedir. Aşkîyye’nin silsilesi hakkında kaynaklarda farklı rivâyetler vardır¹³⁰. Bu rivâyetlerden bazılarında göre Bâyezîd Aşkî, Muhammed Mağribî’nin, o da Üveysî yolla Bâyezîd Bistâmî’nin halifesidir. Ya da Bâyezîd Aşkî, Muhtârüddîn Aşkî’nin halifesidir¹³¹.

Semerâtü’l-meşâyih isimli Farsça eserdeki bilgilere göre Aşkîyye’nin silsilesi şöyledir: Hz. Ali (b. Ebî Tâlib), Hüseyin b. Ali b. Ebî Tâlib, İmâm Zeynelâbidîn, İmâm Muhammed Bâkır, Ca’fer es-Sâdık, Bâyezîd Bistâmî, Ebû Mûsâ Dineverî, İbrâhim Keştiyânî, Ebû Bekr Emhânî, Hazret-i Ammî Dürçî, Abdullah Dehistânî, Cemâleddin Ekber Bistâmî, Azîzüddin Bistâmî, Cemâleddin Evsat Bistâmî, Muhammed Şâhinşâh Bistâmî, Necmeddin Bistâmî, Cemâleddin Asgar Bistâmî, Kıvâmüddin Hıyâvânî, Muhtârüddin Aşkî, Ebû Yezîd (Bâyezîd) Aşkî, Ebu’l-Hasan Aşkî, Hudâykuli Aşkî (Mâverâünnehrî, ö. 1419), Şeyh Muhammed (ö. 1451-52), Şeyh (Şeyhzâde) İlyâs (ö. 1472), Ebu’l-Hasan Hord (ö. 1488), Muhammed Sâdık (ö. 952/1545), Hakîm Şeyh, Ârif Şeyh, Pâyende Muhammed Şeyh, Celâl Şeyh, Abdullah Şeyh Miyânkâlî, Nâsır Muhammed Şeyh. *Semerâtü’l-meşâyih* müellifi Seyyid Zinde Ali, bu silsiledeki Abdullah Şeyh Miyânkâlî ile görüşüğünü ve onun Buhara’da önceleri medrese hocası olduğunu ilâve etmektedir¹³². *Lemehât* müellifi Yesevî şeyhi Muhammed Âlim Sıddîkî de bu silsiledeki Muhammed Sâdık’tan övgüyle bahsetmiştir¹³³.

Bu silsiledeki nisbeler dikkate alındığında tarikatın İran-Horasan coğrafyasında doğup zamanla Mâverâünnehr’e taşındığı anlaşılmaktadır. Ali Şîr Nevâyî de *Nesâyimü’l-mahabbe*’de bazı Aşkîyye şeyhlerinden kısaca bahsetmiştir¹³⁴.

¹²⁹ Anonim, vr. 72-73.

¹³⁰ Aşkîyye şeyhleri ve silsilesi hakkında bk. Bahtiyar Babacanov, “İşkîya”, *İslâm na Territorii Bivşey Rossiyskoy Imperii*, Moskova: Vostoçnaya Literatura, 2001, fasikül: 3, s. 46-47; Devin DeWeese, “Spiritual Practise and Corporate Identity in Medieval Sufi Communities of Iran, Central Asia, and India: The Khalvatî/ ‘Ishqî/ Shattârî Continuum”, *Religion and Identity in South Asia and Beyond* (ed. Steven E. Lindquist), London: Anthem Pres, 2011, s. 268-276, 292-294.

¹³¹ Aşkîyye’nin silsileleri için bk. Senûsî, *es-Selsebilü’l-ma’in*, s. 136; Harîrîzâde, *Tibyân*, II, 292a-b; Nâsıruddîn Buhârî, *Tuhfetü’z-zâirin*, s. 92.

¹³² Seyyid Zinde Ali, *Semerâtü’l-meşâyih*, Özb. FAŞE Ktp., nr. 1336, vr. 24b-25b.

¹³³ Muhammed Âlim Sıddîkî, *Lemehât*, s. 354, 380.

¹³⁴ Ali-şîr Nevâyî, *Nesâyimü’l-mahabbe min şemâyimi’l-fütüvve* (hızr. Kemal Eraslan), Ankara 1996, s. 387-388.

Orta Asya'daki mensupları daha ziyade Türk olan bu tarikatta zamanla şeyhliğin babadan oğla geçme geleneği ağırlık kazanmıştır. Aşkîyye'nin yukarıdaki silsileden başka kolları da vardır. Nitekim Seyfeddin Ahsikendi'nin *Mecmûu't-tevârih*'inde Fergana bölgesindeki Şirkent'te VIII. (XIV.) yüzyılda yaşayan Mevlânâ-yı A'zam lakaplı Seyyid Mîr Celîl isminde bir Aşkî şeyhinden bahsedilir. Eserdeki kayda göre birçok Türk bu şeyhe mürid olduğu gibi, 761 (1360) senesinde Çağatay beylerinden Şîr Behrâm b. Behrâm Tîgzen b. Tuğluk Timur Han da ona intisap etmiştir¹³⁵. Ayrıca Muhammed Bâkî Billâh'a nisbet edilerek basılmış ise de, Muhammed Bâkî Palâspûş'a âidiyeti daha muhtemel olan *Meşâyih-i Turuk-ı Erba'a* isimli eserde de Aşkîyye'nin kısmen farklı bir silsilesi yer alır. Bu silsilede yukarıda adı geçen Muhammed Sâdık'ın Kakhâr Şeyh ve Baba Şeyh isimli iki halifesi olduğu, bu ikisinden Muhammed Kulı Halife'nin tasavvufî eğitim aldığı, Muhammed Kulı'dan Seyyid Abdullah Belhî'nin (ö. 1019/1610), Belhî'den de müellif kendisinin icâzet aldığını belirtir¹³⁶.

Ebu'l-Hasan Aşkî'nin (muhtemelen XIV. yüzyılın sonunda) Mâverâün-nehr'e gelip Semerkant'ın kuzey batısında Nur Ata dağlarındaki Kûh-i Nûr bölgesinde (bugünkü Astana Ata'da) bir tekke ve cemaat kurduğu bilinmektedir. Bu tekkenin yanında Şeyh Hudâykuli, onun oğlu Şeyh Muhammed ve torunu Şeyhzâde İlyâs'ın mezarları bulunmaktadır. 1472'deki kolera salgınında büyük kayıp veren cemaat daha güneydeki Kaşkaderyâ bölgesine göç etmiştir. Aşkîyye mensupları Özbekistan'ın Kaşkaderya eyâletindeki Şehrisebz'in 70 km. güneyinde bulunan Kamaşın ilçesinde Kette Lenger köyünü, Çirakçin ilçesinde de Kîçik Lenger köyünü ve tekkesini kurdular. Buraları XV ve XVI. yüzyıllarda tarikatın önemli merkezleriydi. Silsilede adı geçen Muhammed Sâdık (lakabı Lenger Ata, ö. 952/1545) ile babası Şeyh Ebu'l-Hasan Hord'un ve çocuklarının Kette Lenger'de medfun olduğu bilinmektedir¹³⁷.

Ahmed Keşmîrî'nin *Şecere-i Tabaka-i Enbiyâ ve Evliyâ* isimli eserinde Şeyh Hudâykuli Aşkî'den sonra Muhammed Âşık b. Hudâykuli, ondan sonra da Şeyh Muhammed (Ârif) Fâryâbî Aşkî'nin postnişin olduğu, bu son zâttan da

¹³⁵ Seyfeddin b. Şâh Abbâs Ahsikendi, *Sobranie İstoriy: Macmû at-tavârih* (nşr. A.T. Tagircanov), Leningrad 1960, s. 111-112, 115.

¹³⁶ Muhammed Bâkî, *Meşâyih-i Turuk-ı Erba'a* (nşr. Gulâm Mustafa Hân), Karaçi 1969, s. 30-31. Eserin müellifinin kimliği hakkında bk. Ârif Nevşâhî, "Hâce Bâkî Billâh sî Mensûb ik Risâli key Asliyyet", *Fikr u Nazar*, 40/3 [2003], s. 87-98.

¹³⁷ Bahtiyar Babacanov, "İşkîya", *İslâm na Territorii Bıvşey Rossiyskoy İmperii*, s. 46. Muhammed Sâdık hakkında ayrıca bk. Mîr Seyyid Muhammed Sivinçi, *Ezkâru'l-ezkiyâ*, Özb. FAŞE Ktp., nr. 7582/3, vr. 107b-110a. Kette Lenger Semerkant'ın 100 km. güneyindedir. Bu tekke Hz. Osman'ın Kur'an-ı Kerim'lerinden birinin parçaları bulunmuştur. Bk. Sh. Vahidov, "The History of the 'İshqiyya Brotherhood's Sacred Relics. II: The Katta Langar Qurans (new fragments)", *Manuscripta Orientalia*, vol. 8, no. 3 (2002), s. 34-41.

Abdullah-i Şattâr'ın (ö. 832/1429) icâzet aldığı kaydedilmiştir¹³⁸. Orta Asya'dan Hindistan'a giden Abdullah-i Şattâr, tarikatın o bölgede yayılmasını sağlamış ve kendisinden sonra tarikat Hindistan'da Şattâriyye adıyla anılmıştır¹³⁹.

Orta Asya'da Aşkıyye tarikatı mensuplarıyla Nakşbendiyye mensuplarının ilişkileri pek sıcak olmamıştır. Aşkıyye şeyhlerinden Bâyezîd Aşkî ile Bahâeddîn Nakşbend'in Bâverd (Ebîverd) pazarında karşılaştıkları ama sohbet etmedikleri rivâyet edilmektedir¹⁴⁰. Bâyezîd Aşkî'nin Semerkant'ta irşâd ile görevlendirdiği halifesi Mevlânâ Türk Tûsî o bölgede çok sayıda mürid edinmiş, ancak devrin padişahı Timur'u tekfir ettiği gerekçesiyle minâreden atılarak idam edilmiştir¹⁴¹. Hâcegân şeyhlerine yakın olan Timur'un bu icraatı, muhtemelen sonraları Nakşbendîler ile Aşkîler arasında bir soğukluğa sebep olmuştur. Bahâeddîn Nakşbend'in müridlerinden Şeyh Sirâceddîn'in Bâyezîd Aşkî'nin halifelerinden olan Ebu'l-Hasan Aşkî'nin müridlerinden bir cemâat ile görüştüğü, onlara Hâce Nakşbend'in yolunu anlatıp etkilemek istediği ama Aşkîler'in onu dinlemediği nakledilir¹⁴². Mevlânâzâde Otrârî de önceleri Aşkıyye tarikatına mensup iken ayrılıp Ubeydullah Ahrâr'a intisap etmiştir¹⁴³.

Ubeydullah Ahrâr ile Semerkant yakınlarındaki Kûh-i Nûr'da tekkesi olan Şeyhzâde İlyâs Aşkî'nin araları pek iyi değildi¹⁴⁴. Rivâyete göre, Ubeydullah Ahrâr yolda giderken harman savuran bir grup insan görmüştü. Yanlarına gidip bu harmanın kime âit olduğunu sordu. Onlar da Şeyhzâde İlyâs Aşkî'nin harmanı olduğunu söylediler. Hâce Ahrâr bir miktar buğdayı samandan ayırdı, sonra yoluna devam etti. Bu haber Şeyhzâde İlyâs'a ulaştınca o çok üzüldü ve: "Hâce bizim harmanımızı rüzgâra verdi (mahvetti)" dedi. Sonra kendisinden

¹³⁸ Ahmed Keşmîrî'nin *Şecere-i Tabaka-i Enbiyâ ve Evliyâ*, Özb. FAŞE Ktp., nr. 1426, vr. 286a-289b.

¹³⁹ Süleyman Uludağ, "Abdullah-ı Şüttârî", *DİA*, I, 137. Silsilelerde bazı küçük farklılıklar vardır. Abdullah Şattâr'ın silsilesi bazı kaynaklara göre şöyledir: Bâyezîd Aşkî, Ebu'l-Muzaffer Mevlânâ Türk Tûsî, Ebu'l-Hasan Aşkî Harakânî, Hudâ Kulî Mâverâünnehri, Muhammed Âşık, Muhammed Ârif, Abdullah Şattâr. Bk. Senûsî, *es-Selsebilü'l-ma'în*, s. 125; Abdülhay Hasenî, *Nüzhetü'l-havâtur*, Leknev 1991-1993, III, 73. Gavsıyye de Şattâriyye'nin bir koludur. Bk. K. A. Nizami, "Gavsıyye", *DİA*, XIII, 404.

¹⁴⁰ Mevlânâ Şeyh, *Menâkıb-ı Hâce Ubeydullâh-i Ahrâr (Havârik-ı Âdât-i Ahrâr)*, Beyazıt Devlet Ktp., Beyazıt, nr. 3624, vr. 64a.

¹⁴¹ Mevlânâ Şeyh, *ae*, vr. 64a-65a.

¹⁴² Mîr Abdülevvel, *Melfûzât-ı Ahrâr*, s. 204. Ebu'l-Hasan Aşkî, bazı kaynaklara göre Bâyezîd Aşkî'nin halifesidir (Nevâyî, *Nesâyimü'l-mahabbe*, s. 387), bazılarında göre ise Mevlânâ Türk Tûsî'nin halifesi (Senûsî, *age*, s. 136).

¹⁴³ Muhammed Kâdî, *Silsiletü'l-ârifîn*, vr. 174b-175a.

¹⁴⁴ Şeyhzâde İlyâs Aşkî'nin silsilesi: Bâyezîd Aşkî, Ebu'l-Hasan Aşkî, Hudâ Kulî Mâverâünnehri, Muhammed Şeyh, Şeyhzâde İlyâs Aşkî. Bk. Nevâyî, *age*, s. 387-8..

âdâba aykırı bir şey zuhûr etti ve tarikâtı dağıldı¹⁴⁵. Bir diğer rivâyete göre, Şeyh Muhammed Keşî, cehrî zikir yapması sebebiyle Şeyhzâde İlyâs Aşkî'ye muhâlif idi. Onun sözlerinden rahatsız olan Aşkîye tarikâtı mensuplarının kendisine suikast düzenleme ihtimal ve tehlikesi gündemdeydi. Ubeydullah Ahrâr buna mâni olmak için Şeyh Muhammed Keşî'ye taraftar olduğunu ifâde etti. Hâce Ahrâr'ın sözleri Şeyhzâde İlyâs'a ulaştınca bundan rahatsız olan şeyh, dönemin idârecilerinden Dervîş Muhammed Tarhân'a bir mektup yazarak Hâce Ahrâr aleyhinde: "Ticâreti ve zirâatı dîne uymayan, sözleri size tesir eden bu şeyhten dine ve millete ne fayda gelir" gibi sözler sarfetti. Dervîş Muhammed Tarhân ise Hâce Ahrâr'ın dostu olduğu için bu mektubu dikkate almadı, üstelik mektubu getirip Hâce Ahrâr'a teslim etti. Bir süre sonra Şeyhzâde İlyâs'ın tekkesinde vebâ (kolera) salgını başladı. Kendisiyle birlikte âilesi ve müridlerinden birçoğu öldü¹⁴⁶.

Şeyhzâde İlyâs'ın oğlu Şeyhzâde Ebu'l-Hasan Aşkî babasının halifesi olarak irşâda devam etmiş, Herat'a geldiğinde Abdurrahman Câmî ona iltifat ederek seccâde, havlu ve yazdığı eserlerden birini hediye etmiştir¹⁴⁷. Buharalı Mevlânâ Muhammedî İmlâ (ö. 1162/1749) Nakşbendiyye, Yeseviyye ve Kübreviyye'nin yanısıra Aşkîye'den de icâzetli idi¹⁴⁸. Aşkîye tarikâtı hakkındaki dağınık bilgiler genellikle Nakşbendî metinleri sayesinde günümüze ulaşmıştır¹⁴⁹. Orta Asya'da Nakşbendîliğin etkin ve yaygın oluşu sebebiyle Aşkîye tarikâtı hiçbir zaman önemli bir varlık gösterememiş ve zamanla tarihe karışmıştır.

Üveysî Sûfler:

Yaşayan bir şeyhten tasavvufî eğitim almayı vefat etmiş bir şeyhten rüya veya başka manevî yollarla eğitim alıp istifâde eden kişilere Üveysî denmiştir. Orta Asya ve Doğu Türkistan'da Üveysî sûfler hakkında birçok eser kaleme alınmıştır. Bu eserlerden bazıları şunlardır:

1. Ahmed b. Sa'deddîn el-Özgenî en-Nemengâni'nin muhtemelen XVII. asırda Farsça olarak kaleme aldığı ve XVIII. yüzyılda Muhammed Gedâ b. Muhammed İbrâhim tarafından Doğu Türkistan'da Türkçeye çevrilen *Tezkire-i Buğrâ Hânî* ya da *Tezkire-i Üveysiyye* adıyla bilinen eserdir. Kadın ve erkek birçok Üveysî sûfiden bahseden bu eserin Farsça aslı İslâmabad'da yayınlanmış ise de bu baskıda yazar ismi bulunmamaktadır¹⁵⁰. Eser, Julian Baldick tarafın-

¹⁴⁵ Safi, *Reşahât*, II, 541-2.

¹⁴⁶ Muhammed Kâdî, *Silsiletü'l-ârifin*, vr. 171a-172a; Safi, *age*, II, 542-3.

¹⁴⁷ Nevâyî, *age*, s. 388.

¹⁴⁸ İmlâ için bk. Nâsiruddîn Buhârî, *age*, s. 90-92.

¹⁴⁹ Bir kaynaktaki "Aşkîye belli birtakım âdâb ve erkânı bulunan bir tarikat olmayıp tamamıyla tasavvufun hususî bir temayülünü ifâde eder" cümlesi (bk. Süleyman Uludağ, "Aşkîye", *DİA*, IV, 22) doğru değildir.

¹⁵⁰ Anonim, *Tezkire-i Buğrâ Hânî* (nşr. Muhammed Münir Âlem), İslâmabad 1376 hş./ 1998.

dan geniş bir incelemeye tâbi tutulmuş¹⁵¹, ancak Baldick'in teknik eksiklikleri Devin DeWeese tarafından bir makâle ile eleştirilmiştir¹⁵². *Tezkire-i Sultân Ebû Sa'îd Koçkar Ata* ve *Tezkire-i Bibi Halvâî* isimli Türkçe Üveysî menâkıbnâmeleri de aslında *Tezkire-i Buğrâ Hânî*'nin içindeki 29 ve 39. fasıllarının genişletilmiş versiyonlarıdır¹⁵³.

2. Nâsır b. Kâsım Türkistânî Fergânaî tarafından muhtemelen XV. yüzyılın ikinci yarısında kaleme alınan *Hadâiku'l-cinân* ya da diğer adıyla *Heşt Hadîka* isimli Farsça eserdir. Taşkent ve İslâmâbâd'da yazma nüshaları bulunan bu eser, XV. yüzyılda Mâverâünnehir'de yaşayan Seyyid Ahmed Beşîrî (ö. 868/1463-64) isimli Üveysî meşreb şeyhin menkıbelerini ihtivâ eder¹⁵⁴. Eserde bu zâtın, Hoca Ahmed Yesevî'nin takipçileri olan Yesevî şeyhlerinden, özellikle de Seyyid Ata'dan Üveysî yolla feyz ve icâzet aldığı anlatılır.

3. Doğu Türkistan'da ve Türkçe olarak yazılmış olup Muhammed Şerîf isimli bir Üveysî şeyhinin menkıbelerini ele alan *Tezkire-i Hoca Muhammed Şerîf Buzurgvâr*'dır. Manzum ve mensûr iki versiyonu bulunan eserin manzum olanını Muhammed Sıddîk Zelîlî 1155-1157 (1742-1744) seneleri arasında yazmıştır¹⁵⁵. Yazarı bilinmeyen mensur şeklinin ise St. Petersburg ve Lund'da yazma nüshaları olup Masami Hamada tarafından Kyoto'da yayımlanmıştır¹⁵⁶. Esere konu olan Muhammed Şerîf, Ahmed Yesevî ile Satuk Buğrâ Han'ın rûhâniyetlerinden istifade etmiş, sonra Doğu Türkistan'ın Kâşgar ve Yârkend gibi şehirlerinde halkı irşad ile meşgul olmuş Üveysî meşreb bir şeyh olup 963'te (1556) veya 973'te (1566) Yârkend'de vefat etmiştir.

4. Hâfız Basîr Huzârî'nin *Mazharu'l-acâib* ve *mecma'ul-garâib* isimli Farsça eseri 929'da (1523) Buhara'da vefat eden Agâ-yı Buzurg (yani büyük hanım) lakaplı Üveysî bir kadın sûfnin hayatı ve görüşlerine dâirdir. Eserde onun bazı Yesevî, Nakşbendî ve Kübrevî şeyhlerinin rûhâniyeti ile Hızır (a.s.)'dan feyz aldığı îmâ edilir. Hâcegân tarikatını bid'at ve ruhsatlardan uzak durduğu için öven Agâ-yı Buzurg'un Nakşbendîliğe daha yakın durduğu anlaşılmaktadır.

¹⁵¹ Julian Baldick, *Imaginary Muslims: The Uwaysi Sufis of Central Asia*, London 1993.

¹⁵² Devin DeWeese, "The Tadhkira-i Bughrâ-khân and the Uwaysî Sufis of Central Asia: Notes in Review of Imaginary Muslims", *Central Asiatic Journal*, 40/1 (1996), s. 87-127.

¹⁵³ Necdet Tosun, *Türkistan Dervişlerinden Yâdigâr: Orta Asya Türkçesiyle Yazılmış Tasavvufî Eserler*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2011, s. 137, 142, 162.

¹⁵⁴ Nâsır b. Kâsım Türkistânî, *Heşt Hadîka*, İslâmabad, Gencbahş Ktp., nr. 4031.

¹⁵⁵ Muhammed Sıddîk Zelîlî, *Zelîlî Dîvânı* (nşr. İmin Tursun), Beijing: Milletler Neşriyatı, 1985 içinde, s. 478-555.

¹⁵⁶ Masami Hamada, *Hagiographies du Turkestan Oriental. Textes çağatay édités, traduits en japonais et annotés avec une introduction analytique et historique*, Kyoto: Graduate Schools of Letters - Kyoto University, 2007, s. 279-302.

Eser, 973 (1565) senesinde kaleme alınmıştır¹⁵⁷. Asıl ismi bilinmeyen Ağâ-yı Buzurg'un halk arasında Kız Bibi adıyla anılan kabri Buhara yakınlarındaki Candar (Sverdlov) kasabasıdır. Hayatı hakkında bir doktora tezi yapılmıştır¹⁵⁸.

Kalenderîler:

Orta Asya'da XV ve XVI. yüzyıllarda önemli bir Kalenderî varlığından bahsetmek mümkün değildir. XV. yüzyılda yazıldığı tahmin edilen Muhammed b. Nizâm Hârizmî Erzengî'nin *Şerh-i Risâle-i Azîzân* adlı eserinde Kalenderî ve Haydarîler şöyle eleştirmiştir: "Bir cemâat saç ve tüylerini traş ederek Cevâlık (Cevlakîler) arasına katılıp kendilerine Kalenderî adı vermişler. Tecrîdden (dünyâ malından ve evlilikten uzak durmaktan) dem vururlar. Ama hakîkatta tecrîdden çok uzaktırlar. Onlar bunu, dilencilik ve menfaat elde etme vâsıtası yapmışlardır. Yine bir başka cemâat saç ve tüylerini traş etmiş, kulak ve boyunlarına halka takmış, demir ile örtünmüş, başta kâkül bırakmış ve kendilerine Haydarî adını vermişler. Onlar da tecrîd iddiasında bulunuyorlar"¹⁵⁹.

XV. yüzyılda yaşayan Ubeydullah Ahrâr Taşkent'te ikâmet ederken Kalenderî meşreb bir şahıs olan Mevlânâ Mîr Cemâl onun aleyhinde konuşurdu. Bir defa Hâce Ahrâr'ın meclisine gelip orada beng (kenevir bitkisinden yapılan bir uyuşturucu, esrar) yemek ve böylece onu küçümsediğini göstermek istemiş ancak buna muvaffak olamayarak o bölgeden ayrılmak zorunda kalmıştı¹⁶⁰. Hâce Ahrâr Semerkant'ın Dâyc köyüne giderken yolda karşılaştığı bir Kalenderî dervîşi ona: "Ey dünyâlık sahibi, ne kadar dünyâ toplayacaksın?" diyerek sataşmış, ancak Hâce Ahrâr ona cevap vermeden yoluna devam etmişti¹⁶¹.

Orta Asya'da XVII ve XVIII. yüzyıllarda Kalenderî şeyhleri daha yaygın olarak görülmektedir. Buhara yakınlarındaki Gucdüvan'da halkı irşad eden Baba Kul Mezîd XVII. yüzyılın en önemli Kalenderî şeyhidir. Kendisinin iki önemli halifesi vardı: Baba Hacı Abdurrahîm ve Baba Şâh Sa'îd Pelengpûş Gucdüvânî

¹⁵⁷ Hâfız Basîr Huzârî, *Mazharu'l-acâib*, Özb. FAŞE Ktp., nr. 8716, vr. 3b-195b; Özb. FAŞE Ktp., nr. 4417; İslâmabad, Gencbahş Ktp., nr. 1451.

¹⁵⁸ Gulnora Aminova, *Removing the Veil of Taqiyya: Dimensions of the Biography of Aghâ-yı Buzurg (a Sixteenth-Century Female Saint from Transoxiana)*, Ph.D., Harvard University, 2009. Ağâ-yı Buzurg hakkında ayrıca bk. Nâsiruddin Buhârî, *Tuhfetü'z-zâîrîn*, s. 132-133; Muhammed Tâhir Hârezmî, *Silsile-i Nakşbendiyye (Tezkiretü'l-evliyâ-yı Tâhir İşân)*, Özb. FAŞE Ktp., nr. 69, vr. 177a vd.; Devin DeWeese, "Orality and the Master-Disciple Relationship in Medieval Sufi Communities (Iran and Central Asia, 12th-15th Centuries)", *Orality et lien Social au Moyen Age (Occident, Byzance, Islam): Parole Donnee, foi Juree, Serment* (ed. M. F. Auzepy- G. Saint-Guillain), Paris 2008, s. 300-303.

¹⁵⁹ Erzengî, *Şerh-i Risâle-i Azîzân*, s. 100.

¹⁶⁰ Safî, *Reşahât*, II, 643-645.

¹⁶¹ Mevlânâ Şeyh, *age*, vr. 24a-b.

(ö. 1110/1699). Bunlardan Baba Hacı Abdurrahîm'in birçok halifesinden ikisi önem arz etmektedir: 1. Molla Emân Belhî. Bu zât sonraları İstanbul'a gelecek olan Abdullah Nidâî Kâşgarî'nin (ö. 1174/1760) Kalenderî şeyhidir. 2. Baba Hacı Safâ (Safâî) Semerkantî (ö. 1153/1740). Bu son zât da, Semerkant'ın Kalenderhâne mahallesinde tekke kurup halkı irşâd etmiştir¹⁶². Baba Kul Mezîd'in diğer halifesi Baba Şâh Sa'îd Pelengpûş Gucdüvânî sonraları Nakşbendî-Kâsânî şeyhlerinden Dervîş Azîzân Gucevânî'ye de intisap edip hilâfet alarak kendisinde Nakşbendiyye ve Kalenderiyye tarikatlarını birleştirmiştir¹⁶³. Bu yeni Nakşî-Kalenderî kolu Mâverâünnehr'in yanı sıra Hindistan'da da yayılmıştır.

Öte yandan XVII. asırda Mâverâünnehr'de Nakşbendiyye'nin Müceddidiyye koluna mensup olan Hacı Muhammed Habîbullah'a (ö. 1111/1699) Kalenderîler'in suikast teşebbüsünde buldukları rivâyet edilmektedir¹⁶⁴. Bu asırda bazı Kâsânîler'in Kalenderîler'e yakınlaşmış olmasını diğer Nakşî kolları için de geçerli saymak mümkün değildir.

Orta Asya'da XVII ve XIX. yüzyıllar arasında hem Nakşbendî hem de Kalenderî olan bazı sûfilere rastlanmaktadır. Şâh Meşreb lakaplı Baba Rahîm Nemengânî (ö. 1123/1711), Doğu Türkistanlı Muhammed Sıddîk Zelilî (ö. 1168 (1755) ve Abdülazîz Meczûb-i Nemengânî (ö. 1273/1857) bunların en meşhurlarıdır.

Şâh Meşreb Nemengan'da doğmuş, Kâşgar'a gidip Nakşbendî-Kâsânî şeyhi Âfâk Hoca'ya mürid olmuş ise de şeyhin câriyesine âşık olunca tekmeden kovulmuş, o da Kalenderler gibi şehir şehir dolaşıp şiirler söylemiştir. Sonunda Afganistan'da âlimlerin fetvâsıyla idam edilmiştir. *Mebde-i Nûr* isimli eseri Mevlânâ'nın *Mesnevî*'sinin tesiriyle Çağatay Türkçesiyle yazılmış bir eserdir. *Kîmyâ* isimli eseri de eski sûfilere hikâyeleri ile ahlâkî tasavvufî konuları ele almakta olup *Mebde-i Nûr* ile birlikte yayınlanmıştır (Buhara 1912).

Muhammed Sıddîk Zelilî Yârkend'de doğmuş, Doğu Türkistan'ın birçok şehri dolaştıktan sonra Yârkent'te veya Hoten'de vefat etmiştir. Muhammed Sıddîk Zelilî'nin hepsi Orta Asya Türkçesi ile yazılmış ve manzûm olan eserleri şunlardır: 1718'de kaleme aldığı *Sefernâme*, 1734'te yazdığı *Tezkire-i Çiltan* (*Tezkire-i Çihiltan*) isimli menâkıb türü eser, *Tezkire-i Hoca Muhammed Şerîf*

¹⁶² Abdullah Nidâî Kâşgarî, *Risâle-i Hakkıyye*, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 1422, vr. 18b-19a; Ebû Tâhir Semerkantî, *Semerıyye*, s. 104.

¹⁶³ Pelengpûş'un Nakşî ve Kalenderî silsileleri için bk. Şâh Mahmûd Evrengâbâdî, *Melfûzât-ı Nakşbendiyye*, Haydarabad 1358/1939, s. 2-3, 12-14; Abdullah Nidâî Kâşgarî, *Risâle-i Hakkıyye*, vr. 18b-19a.

¹⁶⁴ Seyyid Muhammed b. Ahund Kâdî Kemâl, *Tuhfetü'l-ahbâb*, Özb. FAŞE Ktp., nr. 4400, vr. 66a vd. Hacı Muhammed Habîbullah, Muhammed Ma'sûm Sirhindî'nin halifesi ve Sûfî Alahyâr'ın şeyhidir. Bk. Nâsiruddîn Buhârî, *age*, s. 95-96.

Buzurgvâr isimli bir diğer menâkıb türü eser ve *Dîvân*. Bu eserlerin hepsi İmin Tursun tarafından *Zelîlî Dîvânı* adıyla Beijing'de (Pekin) yayınlanmıştır¹⁶⁵.

Meczûb-i Nemengânî tahsil için gittiği Buhara'da Nakşbendî Müceddidî şeyhi Halîfe Hüseyin Buhârî Yangikurgânî'ye¹⁶⁶ intisap ederek tasavvuf yoluna girmiş, onun halifesi İş Muhammed'den hilâfet almıştır. 1844'te Hokand'da bir süre ikâmet etmiş, sonra Nemengân'a gelerek buraya yerleşmiştir. 1273'te (1857) vefat eden Meczûb-i Nemengânî Türkçe bir *Dîvân* (Taşkent 1330/1912) kaleme almıştır¹⁶⁷.

Dîvân'ındaki bir şiirinde:

Ahmed Zemcî Kalender, hem Nakşbend Buhârî,

Bu ikisige muhlis Meczûb'ni et Kalender.

ifâdesinden, Nakşbendîlin yanı sıra Kalenderiyye tarikatına da mensûbiyetinin olduğu anlaşılmaktadır. Meczûb-i Nemengânî'nin halifelerinden İğşi İşân Kâşgar'da, Molla Niyâz İşân (ö. 1889) da Yârkend'de tasavvufu yaymışlardır¹⁶⁸. Meczûb-i Nemengânî'nin *Tezkire-i Meczûb-i Nemengânî* isiminde Farsça mensûr bir eseri daha bulunmaktadır. Takipçileri olan Meczûbîler'in *Sâkînâme* isimli şiirini besteli olarak okuyup zikir ve raks ettikleri nakledilir¹⁶⁹.

Yukarıda isimleri zikredilen Orta Asya'nın belli başlı sûfilerine son olarak Niyâz Ahmed Sirhindî'yi de eklemek mümkündür. Hindistan merkezli bir tarikat olan Çiştîyye XIX. yüzyılda Niyâz Ahmed Sirhindî Berîlvî (ö. 1250/1834) tarafından Orta Asya'nın Fergana ve Hokand bölgeleriyle Doğu Türkistan'a taşınmıştır. Çiştîyye'nin Nizâmîyye kolunun yanı sıra Kâdirîliği de yaymaya

¹⁶⁵ Ürümçî'de bazı yazma nüshaları bulunan bu eserler topluca yayınlanmıştır: *Zelîlî Dîvânı* (nşr. İmin Tursun), Beijing: Milletler Neşriyatı, 1985.

¹⁶⁶ Nakşbendiyye-Müceddidiyye'nin Hüseyiniye alt kolunun kurucusu olan Halîfe Muhammed Hüseyin (ö. 1833-1834).

¹⁶⁷ Polâtçân Dâmulla Kayyumov, *Tazkira-i Kayyumiy*, Taşkent 1998, I, 187-188. Kârî Kunduzî'nin *Tezkire-i Manzûme* isimli eserine göre ise Meczûb 1265 (1849) yılında vefât etmiştir. Bk. Meczûb Nemengânî, *Dîvân* (nâşir Sayfiddin Sayfulla'nın önsözü), Türkistan 2008, s. 3. Silsilesi: İmâm-ı Rabbânî, Muhammed Sa'îd Sirhindî, Abdülehad Vahdet Sührindî, Miyân Abid, Mûsâ Hân Dehbîdî, onun iki halifesi: Muhammed Emin ve Muhammed Sıddîk, bu iki halifeden icâzet alan Halîfe Hüseyin Buhârî, onun halifesi İş Muhammed, onun halifesi Abdülazîz Meczûb-i Nemengânî.

¹⁶⁸ Thierry Zarcone, "XX. Yüzyıl Doğu Türkistanı'nda Sûfî Silsileleri ve Evliyâ Sevgisi", (trc. Ekin Keskin), *Türkler* (ed. Hasan Celâl Güzel ve đđr.), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, XX, 284.

¹⁶⁹ Polâtçân Dâmulla Kayyumov, age, I, 188. Meşreb, Zelîlî ve Meczûb hakkında ayrıca bk. Necdet Tosun, *Türkistan Dervişlerinden Yâdigâr*, s. 63, 75, 85.

çalışan bu şahsın etkinliği nisbeten sınırlı kalmıştır¹⁷⁰. Orta Asya'da Abdülkâdir Geylânî anısına yapılan "Hatm-i Yâzdehüm" isimli duâ ritüeli de, XIX. yüzyılda Kâdiriliğin bölgede kısmen etkili olduğunun bir göstergesidir¹⁷¹.

Orta Asya tarihinde etkin ve yaygın olan tasavvuf ekollerinden Yesevîlik ve Kübrevîlik zamanla zayıflayıp gözden kaybolmuştur. Nakşbendîlik ise Sovyetler Birliği dönemindeki dine yönelik baskılar sebebiyle etkinliğini yitirmekle birlikte hâlen küçük gruplar hâlinde varlığını sürdürmektedir. Ayrıca 1991 yılında Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'nin özgürlüğe kavuşmasının ardından Türkiye'den ve diğer bazı İslâm ülkelerinden tasavvufî cemaatler bu ülkelere ziyaret veya dinî eğitim vermek gâyesiyle gelmiş ve bölgede tasavvufun yeniden canlanmasına katkı sağlamışlardır¹⁷².

KAYNAKLAR

- ABAŞİN, S. N., "Burhaniddin Kılıç", *İslâm na Territorii Bıvşey Rossiyskoy İmperii*, Moskova: Vostoçnaya Literatura, 2001, fasikül: 3, s. 30.
- ABDÜLHAKÎM, Molla, *Kandiyye* (nşr. İrec Efşâr), Tahran 1955.
- AHRÂR, Ubeydullah, *Fıkarât*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 2143, vr. 16b-157b.
- AHSİKENDÎ, Seyfeddin b. Şâh Abbâs, *Sobranie İstoriy: Macmû at-tavârih* (nşr. A.T. Tagircanov), Leningrad 1960.
- ALGAR, Hamid, "Dahbîdiya", *Encyclopaedia Iranica*, California 1993, VI, 585-6.
- ALGAR, Hamid, "Necmeddîn-i Kübrâ (Kübreviyye)", *DİA*, XXXII, 500-506.
- ALGAR, Hamid, "Necmeddîn-i Kübrâ", *DİA*, İstanbul 2006, XXXII, 498-500.
- ALGAR, Hamid, "Silent and Vocal Dhikr in the Naqshbandî Order", *Akten des VII. Kongresses für Arabistik und Islamwissenschaft* (ed. Albert Dietrich), Göttingen 1976, s. 39-46.
- ALÎ, Muhammed Bâkır b. Muhammed, *Makâmât-ı Hazret-i Hâce-i Nakşbend*, Buhara 1328/1910.
- ALÎ, Seyyid Zinde, *Semerâtü'l-meşâyih*, Taşkent, Özbekistan Fenler Akademisi Bîrûnî Şarkiyat Enstitüsü Ktp., nr. 1336, vr. 1a-293b.

¹⁷⁰ Gulâm Server Lâhûrî, *Hazînetü'l-asfiyâ*, Leknev 1290/1873, I, 512-513; Thierry Zarccone, "La Qadiriyya en Asie Centrale et au Turkestan Oriental", *Journal of the History of Sufism*, Vol. 1-2 (2000), pp. 304-305, 313-314, 317; a.mlf, "The Sufi Orders in Northern Central Asia", s. 779.

¹⁷¹ Necdet Tosun, "Orta Asya'da Bazı Dinî-Tasavvufî Gelenekler", *EKEV Akademi Dergisi*, XII/35 (Bahar 2008), s. 1-10.

¹⁷² Thierry Zarccone, "Naqshbandî-Khâlîdî Influence in Twentieth Century Central Asia, Including Afghanistan and Xinjiang", *Journal of the History of Sufism*, sy. 5 (2007), s. 215-224.

- AMİNOVA, Gulnora, *Removing the Veil of Taqiyya: Dimensions of the Biography of Aghâ-yi Buzurg (a Sixteenth-Century Female Saint from Transoxiana)*, Ph.D. thesis, Harvard University, 2009.
- ANONİM, *Hakim Ata Kitabı* (hızr. Münevver Tekcan), İstanbul 2007.
- ANONİM, *Menâkıb-ı Dükçi İştân* (nşr. B. M. Babadjanov- A.von Kügelgen), Almatı 2004.
- ANONİM, *Menâkıb-ı Şeyh Maslahatüddin Hocendî*, İslâmabad, Gencbahş Ktp., nr. 5703, vr. 2-208 (varaklar sayfa usulü numaralanmış).
- ANONİM, *Tezkire-i Buğrâ Hânî* (nşr. Muhammed Münir Âlem), İslâmabad 1376 hş./ 1998.
- ASTANAKULOGLI, İkrâmiddin, *Avliyâlar Sultânı Turânlık Veliyler*, Taşkent 2004.
- ATA, Hoca İshâk b. İsmâil, *Hadîkatü'l-ârifîn*, Taşkent, Özbekistan Fenler Akademisi Bîrûnî Şarkiyat Enstitüsü Ktp., nr. 11838, vr. 1b-131a.
- AVAZ, Muhammed, *Ziyâü'l-kulûb*, Özb. FAŞE Ktp., nr. 71.
- BABACANOV, Bahtiyar, "Dukçi-İştân", *İslâm na Territorii Bivşey Rossiyskoy İmperii*, Moskova 1999, fasikül: 2, s. 35-37.
- BABACANOV, Bahtiyar, "Husayniya", *İslâm na Territorii Bivşey Rossiyskoy İmperii*, Moskova 1999, fasikül:2, s.98-99.
- BABACANOV, Bahtiyar, "Işkıya", *İslâm na Territorii Bivşey Rossiyskoy İmperii*, Moskova: Vostoçnaya Literatura, 2001, fasikül: 3, s. 46-47.
- BABADJANOV, Bakhtiyar, "Une Nouvelle Source sur les Rituels de la Tariqa Yasawiyya: Le Risâla-yi Dhikr-i Sultân al-Ârifîn", *Journal of the History of Sufism*, 3 (2001), s. 223-228.
- BABADZANOV, Baxtiyor M. "On the History of the Naqshbandiya Mugaddidiya in Central Mâwarâ'annahr in the Late 18th and Early 19th Centuries", *Muslim Culture in Russia and Central Asia from the 18th to the Early 20th Centuries* (ed. M. Kemper, A. Von Kügelgen, D. Yermakov), Berlin 1996, s. 385-413.
- BABAJANOV, B. "Mawlânâ Lutfullâh Chûstî- An Outline of His Hagiography and Political Activity", s. *ZDMG (Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft)*, 149/2 (1999), s. 245-270 (trc. Jürgen Paul).
- BÂHARZÎ, Ebu'l-Mefâhir Yahyâ, *Evrâdü'l-ahbâb ve fusûsu'l-âdâb* (nşr. İrac Efşâr), Tahran 1358 hş.
- BÂKÎ, Muhammed, *Meşâyih-ı Turuk-ı Erba'a* (nşr. Gulâm Mustafa Hân), Karaçi 1969.
- BALDİCK, Julian, *Imaginary Muslims: The Uwaysi Sufis of Central Asia*, London 1993.
- BEDAŞŞÎ, Nüreddin Ca'fer, *Hulâsati'l-menâkıb* (nşr. Seyide Eşref Zafer), İslâmabad 1995.
- BEREKE, Abdülfettâh Abdullah, "Hakîm et-Tirmizî", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul 1997, XV, 196-199.
- BÖRİEV, Amânulla, *Temuriylar Davri Ma'naviy Merâsi Tarihidan*, Taşkent 2009.
- BUHÂRÎ, Bâkî Muhammed Şikârî, *Makâmâtü'l-ârifîn*, Özb. Fenler Ak. Şarkiyat Ens. Ktp., nr. 1344, vr. 164b-275a.
- BUHÂRÎ, Muhammed, *Meslekü'l-ârifîn*, İstanbul Ün. Ktp., FY, nr. 185, vr. 2b-119b.
- BUHÂRÎ, Nâsiruddin, *Tuhfetü'z-zâirîn*, Buhara 1328/1910.

- BUHÂRÎ, Şeyh Hudâyâd b. Taş Muhammed, *Bustânü'l-muhibbîn* (nşr. B. M. Babacanov- M. T. Kadrova), Türkistan 2006.
- CÂMÎ, Abdurrahman, *Nefahâtü'l-üns* (nşr. Mahmûd Âbidi), Tahran 1375 hş./1996.
- ÇERHÎ, Ya'kûb, *Tefsîr-i Ya'kûb-i Çerhî*, Bombay 1326/1908.
- DALE, Stephen F., *The Garden of the Eight Paradises: Bâbur and the Culture of Empire in Central Asia, Afghanistan and India (1483-1530)*, Leiden: Brill, 2004.
- DÂYE, Necmeddin, *Mîrsâdü'l-ibâd* (nşr. M. Emîn Riyâhî), Tahran 1380 hş.
- DEHBÎDÎ, Mîrzâ Maksûd, *Mir'âtü's-sâlikîn*, Özbekistan Fenler Akademisi Bîrûnî Şarkiyat Enstitüsü Ktp., nr. 530.
- Devin DeWeese, "The Eclipse of the Kubravîyah in Central Asia", *Iranian Studies*, XXI/1-2 (1988), s. 47-83.
- DEWESE, Devin, "Hâcegân'a Âit Kollar ve Tasavvufun Eleştirisi: Hoca Ali Azîzân Râmîteni'nin Menâkıbında Cemaatsel Benzersizlik İddiası" (trc. Necdet Tosun), *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, VII/16 (2006), s. 313-337.
- DEWESE, Devin, "Orality and the Master-Disciple Relationship in Medieval Sufi Communities (Iran and Central Asia, 12th-15th Centuries)", *Orality et lien Social au Moyen Age (Occident, Byzance, Islam): Parole Donnee, foi Juree, Serment* (ed. M. F. Auzepy- G. Saint-Guillain), Paris 2008, s. 293-307.
- DEWESE, Devin, "Spiritual Practise and Corporate Identity in Medieval Sufi Communities of Iran, Central Asia, and India: The Khalvatî/ 'Ishqî/ Shattârî Continuum", *Religion and Identity in South Asia and Beyond* (ed. Steven E. Lindquist), London: Anthem Pres, 2011, s. 251-300.
- DEWESE, Devin, "The Tadhkira-i Bughrâ-khân and the Uvaysî Sufis of Central Asia: Notes in Review of Imaginary Muslims", *Central Asiatic Journal*, 40/1 (1996), s. 87-127.
- DEWESE, Devin, "Yasaviya", *İslâm na Territorii Bıvşey Rossiyskoy İmperii*, Moskova 2003, fasikül: 4, s. 35-38.
- DEWESE, Devin, *Islamization and Native Religion in the Golden Horde. Baba Tükles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition*, Pennsylvania 1994.
- DÜZEN, İbrahim, "Azîz Neseî", *DİA*, IV, 344-346.
- EL-BUHÂRÎ, Ebu'l-Kâsım Muhammed b. Mes'ûd, *er-Risâletü'l-Bahâiyye*, Kayseri Râşid Efendi Ktp., nr. 1110, vr. 1b-144a.
- EL-KARŞÎ, Cemâl, *el-Mülhakât bi's-surâh: İstoriya Kazahstana v Persidskih İstoçnikah-I*: (nşr. Ş.H. Vahidov- B.B. Aminov), Almatı: Dayk Press, 2005.
- ERZENĞÎ, Muhammed b. Nizâm, *Şerh-i Risâle-i Azîzân*, İslâmabad, Gencbahş Ktp., nr. 8739.
- ES-SENÛSÎ, Muhammed b. Ali, *es-Selsebilü'l-ma'in fi't-tarâikü'l-erba'in*, Bingâzi 1968.
- EVRENGÂBÂDÎ, Şâh Mahmûd, *Melfûzât-ı Nakşbendiyye*, Haydarabad 1358/1939.
- GÖKBULUT, Süleyman, *Necmeddin Kübrâ*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2010.
- GUCDÜVÂNÎ, Abdülhâlik, *Vasâyâ*, İstanbul, Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi, nr. 3229, vr. 10b-16a.

- HAMADA, Masami, *Hagiographies du Turkestan Oriental. Textes çağatay  dit es, traduits en japonais et annot es avec une introduction analytique et historique*, Kyoto: Graduate Schools of Letters - Kyoto University, 2007.
- H AREZM , Muhammed T ahir, *Silsile-i Nakşbendiyye (Tezkiretü'l-evliyâ-y  T ahir  ş n)*,  zb. FAŞE Ktp., nr. 69, vr. 1b-262a.
- HASAN, Nadirhan ve Seyfeddin SEYFULLAH, "Hazini'nin Câmi el-m rsidin Eseri Hakkında", *Tasavvuf:  lmi ve Akademik Araştırma Dergisi*, sy. 12 (2004), s. 159-166.
- HASENÎ, Abdülhay, *Nüzhetü'l-hav tur*, Leknev 1991-1993.
- HAZÎNÎ, Ahmed b. Mahmûd, *Cevâhiru'l-ebri r min emvâci'l-bihâr*, İstanbul Üniversitesi Ktp., TY, nr. 3893, vr. 1b-164a.
- HEMED N , Y suf, *Rutbet 'l-hay r* (nşr. M. Em n Riy hi), Tahran 1362 hş./1983.
- HEREV , Necib M yil, * n Bergh -y  Pir*, Tahran: Neşr-i Ney, 1383 hş./2004.
- HUZ R , H fız Bas r, *Mazharu'l-ac ib*,  zb. FAŞE Ktp., nr. 8716, vr. 3b-195b;  sl mabad, Gencbahş Ktp., nr. 1451.
- H CV R , Ali b. Osm n, *Keşfu'l-mahc b* (nşr. Mahm d  bid ), Tahran 1384 hş./2006.
- H SEY N, Őerif ddin, *C ddet 'l- řik n*,  sl mabad, Gencbahş Ktp., nr. 764.
- H SEYN , Muhammed Şerif, *Huccet 'z-z kir n li-reddi'l-m nkir n*, S leymaniye Ktp., Reşid Efendi, nr. 372, vr. 1b-203b.
- IR K , Ahmed T her , "B ğist ni", *Diyanet  sl m Ansiklopedisi (D A)*, IV, 449-450.
- K ŞGAR , Abdullah Nid i, *Risâle-i Hakk yye*, İstanbul, S leymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 1422, vr. 1b-36b.
- K ŞGAR , Muhammed S dık, *Tezkire-i Azizân: Kazakistan Tarihi Turalı T rk  Dereketemeleri- IV* (nşr. A.Ş. Nurmanova), Almatı 2006.
- KAYYUMOV, Pol tc n Dâmulla, *Tazkira-i Kayyumiy*, Taşkent 1998.
- KEM L, Seyyid Muhammed b. Ahund K di, *Tuhfet 'l-ahb b*,  zb. FAŞE Ktp., nr. 4400, vr. 1b-114a.
- KEM LEDD N, Haririz de, *Tiby nu ves ili'l-hakâik*, S leymaniye Ktp., İbrahim Efendi, nr. 430-432.
- KEŞM R , Ahmed, *Şecere-i Tabaka-i Enbiyâ ve Evliyâ*,  zb. FAŞE Ktp., nr. 1426.
- KEŞMÎRÎ, Bedreddin, *Ravzatü'r-rizv n ve had kat 'l-gilm n*,  zb. FAŞE Ktp., nr. 2094, vr. 1b-558a.
- KEŞMÎRÎ, Bedreddin, *Sir ci's-sâlihîn*, (nşr. Seyyid Sirâceddin),  sl mabad 1376 hş./ 1997.
- KILIÇ, Mahmud Erol, "Ferg ni, Sa d ddin", *D A*, XII, 378-382.
- KIŞM , Muhammed Hâşim, *Nesemâtü'l-kuds min hadâiki'l- ns* (thk. M n r-i Ceh n Melik), Tahran  n. Edebiyat Fakültesi, (yayınlanmamış doktora tezi), 1375 hş./1996.
- KONUKÇU, Enver, "Kutbüddin Bahtiyâr", *D A*, XXVI, 483.
- KÖPRÜLÜ, Fuad, *Türk Edebiyatında  lk Mutasavvıflar*, Ankara 1981.
- KURTULUŞ, Rıza, "Hem leddin-i H rizmi", *D A*, XXV, 233.
- KÜBRÂ, Necmeddin, *Âdâbu's-sûfiyye* (nşr. M. K sımı), Tahran 1363 hş.

- LÂHÛRÎ, Gulâm Server, *Hazînetü'l-asfiyâ*, Leknev 1290/1873.
- MEVLÂNÂ ŞEYH, *Havârik-ı Âdât-i Hâce Ubeydullâh-i Ahrâr, Ahvâl ve Sühanân-ı Hâce Ubeydullâh-i Ahrâr* (nşr. Ârif Nevşâhî), Tahran 1380 hş./2002 içinde.
- MEVLÂNÂ ŞEYH, *Menâkıb-ı Hâce Ubeydullâh-i Ahrâr (Havârik-ı Âdât-i Ahrâr)*, Beyazıt Devlet Ktp., Beyazıt, nr. 3624, vr. 1b-81a.
- MEZÂRÎ, Nizâmeddin Belhî, *Tuhfetü'l-mürşid*, Lahor ts.
- MÎRHALDAROĞLI, Mirahmed, *Sayramlık Allâme Fuzalâ Buzurglar*, Çimkent 1994.
- MOLÉ, Marijan, "Nakşbendiyât I: Quelques Traités Naqshbandis (Risâle-i Merdân)", *Ferheng-i Îrân-zemîn*, 6: 4 (1337), s. 307-323.
- Muhammed Ali b. Muhammed Sâbur (Dükçi İşân), *İbretü'l-gâfilîn*, Özb. FAŞE Ktp., nr. 1725 (328 varak).
- Muhammed Pârsâ, *Makâmât-ı Alâeddîn-i Attâr* (drl. Ebu'l-Kâsım Buhârî), Özbekistan FAŞE Ktp., nr. 11399, vr. 152b-172a.
- MÜCEDDİDÎ, Raûf Ahmed, *Dürrü'l-ma'ârif*, İstanbul 1997.
- NEMENGÂNÎ, Abdülazîz Meczûb-i, *Tezkire-i Meczûb-i Nemengânî*, Taşkent, Özbekistan Fenler Akademisi Biruni Şarkiyat Enstitüsü (Özb. FAŞE) Ktp., nr. 2662, vr. 13a-132a.
- NEMENGÂNÎ, Meczûb, *Divân* (nşr. Sayfiddin Sayfulla), Türkistan 2008.
- NEVÂYÎ, Ali-şîr, *Nesâyimü'l-mahabbe min şemâyimi'l-fütüvve* (hızr. Kemal Eraslan), Ankara 1996.
- NEVŞÂHÎ, Ârif, "Hâce Bâkî Billâh sî Mensûb ik Risâli key Asliyyet", *Fıkr u Nazar*, 40/3 [2003], s. 87-98.
- NEVŞÂHÎ, Ârif, *Ahvâl ve Sühanân-ı Hâce Ubeydullâh-i Ahrâr*, Tahran 1380 hş./2002.
- Nezîr Ahmed, "Şeyh Burhâneddin Sâgarcî ez Meşâhîr-i Meşâyih-ı Karn-i Heştüm der Çîn", *Kand-i Pârsî*, (Delhi), sy. 12 (1376 hş./1997), s. 1-16.
- NİŞÂBÛRÎ, Mîr Abdülevvel, *Melfûzât-ı Ahrâr*, Ârif Nevşâhî, *Ahvâl ve Sühanân-ı Hâce Ubeydullâh-i Ahrâr*, Tahran 1380 hş./2002 içinde.
- NİZAMÎ, K. A. "Gavsîyye", *DİA*, XIII, 404.
- OKUYUCU, Cihan, "Hazînî ve Yeni Bulunan Eserleri", *Journal of Turkish Studies*, 28/1 (2004), s. 205-223.
- PÂRSÂ, Muhammed, *Kudsiyye* (nşr. A.T. Irâkî), Tahran 1354 hş./1975.
- PAUL, Jürgen, *Doctrine and Organization: The Khwâjagân Naqshbandiyya in the First Generation After Bahâ'uddîn*, Berlin 1998.
- RAHÎM, Muhammed, *Sirâcü's-sâlikîn ve İetâifu'l-ârifîn*, Özb. FAŞE Ktp., nr. 629.
- Rızâeddîn b. Fahreddîn, *Âsâr*, Orenburg 1901.
- RİYÂZ, Muhammed, *Ahvâl ve Âsâr ve Eş'âr-ı Mîr Seyyid Ali Hemedânî*, İslâmabad 1991.
- RÜŞDİY, Muhammed Sıddık, *Avliyâlar Sultânı: Turânlık Valiyler* (hızr. İkrâmiddin Âstânakul-ugli Âkkurgâniy), Taşkent 2004.

- SAFÎ, Ali b. Hüseyin, *Reşehât-ı Aynü'l-hayât* (thk. Ali Asgar Mu'iniyân), Tahran 2536/1977.
- SCHWARZ, Henry G., "The Khwâjas of Eastern Turkestan", *Central Asiatic Journal*, XX/4 (1976), s. 266-296.
- SEMENOV, A. A. *Sobranie Vostoçnih Rukopisey Akademii Nauk Uzbekskoy SSR*, Taşkent 1955.
- SEMERKANTÎ, Ebû Tâhir, *Semeriyye* (nşr. İrec Efşâr), Tahran 1343/1965.
- SEMERKANTÎ, Muhammed Kâdi, *Silsiletü'l-ârifin ve tezkiretü's-siddikîn*, Süleymaniye Ktp. Hacı Mahmud Efendi, nr. 2830, vr. 2a-209a.
- SEMERKANTÎ, Muhammed Kâdi, *Silsiletü'l-ârifin ve tezkiretü's-siddikîn* (nşr. İhsânullah Şükrullâhî), Tahran 1388 hş. /2009.
- SEYFEDDİN, Ebu'l-Hasan b. Hâce, *Makâmât-ı Şeyh Nüreddin Basir*, Özb. FAŞE Ktp., nr. 3061, vr. 50b-76b.
- SIDDİKÎ, Muhammed Âlim, *Lemehât min nefehâti'l-kuds* (nşr. M. Nezîr Râncâ), İslâmabad 1986.
- SİMNÂNÎ, Alâüddeve, *Musannefât-ı Fârsî-yi Alâüddeve-i Simnânî* (nşr. Necîb Mâyil Herevî), Tahran 1369 hş./1990.
- SİRHİNDÎ, Bedreddin, *Hazarâtü'l-kuds* (nşr. Mahbûb İlâhî), Lahor 1971.
- SİVİNÇÎ, Mir Seyyid Muhammed, *Ezkâru'l-ezkiyâ*, Özb. FAŞE Ktp., nr. 7582/III, vr. 84b-244b.
- Sûfi Muhammed Dânişmend, *Mir'âtü'l-kulûb*, İsveç, Uppsala Üniversitesi Ktp., nr. 472, vr. 158b-177a.
- ŞAFAK, Yakup, "Mevlânâya Atfedilen Yine Gel... Rubâisine Dâir", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, sy. 24 (2009), s. 75-80.
- ŞAHİNOĞLU, M. Nazif, "Alâüddeve-i Simnânî", *DİA*, II, 345-347.
- ŞÂMANSUR, Âzâd, *Şayh Zayniddin Kuyi Ârifân Taşkandî*, Taşkent 2006.
- TÂLİB, Muhammed, *Matlabu'l-tâlibîn*, Özb. FAŞE Ktp., nr. 80, vr. 1b-231a.
- TÂŞKENDÎ, Mir Muhammed el-Müftî, *Menâkıb-ı Mevlânâ Lütfullâh*, Özbekistan Fenler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü (Özb. FAŞE) Ktp., nr. 5785.
- TEBRİZÎ, Hâfız Hüseyin Kerbelâi, *Ravzâtü'l-cinân ve cennâtü'l-cenân* (nşr. Ca'fer Sultân el-Karrâi), Tahran 1344 hş. /1965.
- TOSUN, Necdet, "Kâsânî, Ahmed", *DİA*, İstanbul 2001, XXIV, 531-532.
- TOSUN, Necdet, "Kâsâniyye", *DİA*, İstanbul 2001, XXIV, 532-534.
- TOSUN, Necdet, "Nurbahşiyye", *DİA*, İstanbul 2007, XXXIII, 248-249.
- TOSUN, Necdet, "Orta Asya'da Bazı Dinî-Tasavvufî Gelenekler", *EKEV Akademi Dergisi*, XII/35 (Bahar 2008), s. 1-10.
- TOSUN, Necdet, "Râbîta", *DİA*, XXXIV, 378-379.
- TOSUN, Necdet, "Yeseviliğin İlk Dönemine Âid Bir Risâle: Mir'âtü'l-kulûb" *İLAM Araştırma Dergisi*, II/2 (1997), s. 41-85.

- TOSUN, Necdet, *Bahâeddin Nakşibend: Hayatı Görüşleri Tarikatı*, İstanbul 2002.
- TOSUN, Necdet, *İmâm-ı Rabbânî Ahmed Sirhindî*, İstanbul 2005.
- TOSUN, Necdet, *Türkistan Dervişlerinden Yâdigâr: Orta Asya Türkçesiyle Yazılmış Tasavvufî Eserler*, İstanbul: İnsan Yayınları, 2011.
- TÜRKİSTÂNÎ, Nâsır b. Kâsım, *Heşt Hadika (Menâkıb-ı Seyyid Ahmed Beşîrî)*, İslâmad, Gencbahş Ktp., nr. 4031, vr. 1-185 (varaklar sayfa usulü numaralanmış).
- ULUDAĞ, Süleyman, “Abdullah-ı Şüttârî”, *DİA*, I, 137.
- ULUDAĞ, Süleyman, “Aşkîyye”, *DİA*, IV, 22.
- ULUDAĞ, Süleyman, “Cendî”, *DİA*, VII, 361-362.
- URYADOVA, Yulia F., *Muhammad Musa b. Khoja Isa-i Dahbidi: A Post Sahrindi Dahbidi Shaykh of the Naqshbandiyya Order*, M.A. Thesis, Fayetteville, University of Arkansas 2004.
- VAHİDOV, Sh., “The History of the ‘Ishqiyya Brotherhood’s Sacred Relics. II: The Katta Langar Qurans (new fragments)”, *Manuscripta Orientalia*, vol. 8, no. 3 (2002), s. 34-41.
- YÂRKENDÎ, Hâlüddîn Kâtib, *Hidâyetnâme*, British Museum, MS Oriental No. 8162.
- YÂRKENDÎ, Muhammed Sâdık, *Mecmû’atü’l-muhakkıkîn*, Staatsbibliothek, Marburg, MS Orient. Oct. 1680.
- YAZICI, Tahsin, “Ebû Saîd-i Ebü’l-Hayr”, *DİA*, İstanbul 1994, X, 220-222.
- YAZICI, Tahsin, “Hemedânî, Emîr-i Kebîr”, *DİA*, XVII, 186-188.
- YESEVÎ, Ahmed, *Divân-ı Hikmet* (nşr. R. İsmâilzâde, K. Kârî, G. Kambarbekova), Tahran 2000.
- YETER, Ali Rıza, *Rossiya İmperiyasının Türkistandaki Koloniyalık Sayasatına Karşı 1898 Cıldığı Boştonduk Kötörülüğü*, Bışkek: Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Ens. 2008 (yayınlanmamış yüksek lisans tezi).
- ZARCONI, Thierry, “La Qadiriyya en Asie Centrale et au Turkestan Oriental”, *Journal of the History of Sufism*, Vol. 1-2 (2000), pp. 295-338.
- ZARCONI, Thierry, “Naqshbandî-Khâlidî Influence in Twentieth Century Central Asia, Including Afghanistan and Xinjiang”, *Journal of the History of Sufism*, sy. 5 (2007), s. 215-224.
- ZARCONI, Thierry, “The Sufi Orders in Northern Central Asia”, *History of Civilizations of Central Asia* (ed. C. Adle- I. Habib), Paris: Unesco Publishing, 2003, c. V, s. 771-780.
- ZARCONI, Thierry, “XX. Yüzyıl Doğu Türkistanı’nda Sûfî Silsileleri ve Evliyâ Sevgisi”, (trc. Ekin Keskin), *Türkler* (ed. Hasan Celâl Güzel ve dğr.), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, XX, 282-289.
- ZELİLÎ, Muhammed Sıddık, *Zelilî Divânı* (nşr. İmin Tursun), Beijing: Milletler Neşriyatı, 1985.

Sufism in Central Asia

Prof. Dr. Necdet Tosun

ABSTRACT

With the spread of Islam in Central Asia, from the Hijra II. (Milad VIII.) centuries Zahid and Sufis have started to be seen in the region. Some of the early Sufis of Central Asia are: Abdullah b. Mubarak, Abu Turab nahseb, Hakim Tirmidhi, Abu Bakr and Abu Sa'id-i Abu'l-Khayr Kelâbâzi. Previously, there were a small Sufi groups in Central Asia, after Hijra VI. (XII) century the radical sects had been born. The most effective and long-lasting ones were Yesevîlik, Hâcegân (next name Nakşbendîlik) and Kübrevîlik. At the beginning of Hijra VII. (XIII) century, Sufi institutions should have served as a refuge and rehabilitation center for the people of the Central Asian falling into the social and psychological distress because of the Mongol invasion. In addition, important contributions of the Sufis is known to the process of Islamization of the region spanning a long period of time. Sheikh Seyfeddin Bâharzi's Berke Khan, Shaikh Sadruddin Ibrahim's Ghazan Khan, Timur Tuğluk of Arşüddin Veli Khan, Uzbek Khan of Ata al-Sadr and Teacher Ishaq Dehbidi transferred a large number of the Kyrgyz to the Muslim.

Many books were written in Turkish, Arabic and Persian by Sufi dervishes belonging to school from Central Asia. These works moved art, morality and mysticism of Islam to the size of the masses, as well as contributed to the development of the Eastern Turkish written language known as Chagatai Turkish. *Divân-ı Hikmet*, *Bakırgan Kitabı*, *Hakım Ata Risâlesi*, *Hadikatü'l-ârifin*, *Nesâyimü'l-mahabbe*, *Mebde-i Nûr*, *Sebâtü'l-âcizîn*, *Divân-ı Hüveydâ*, *Kıssa-i Şâh Meşreb*, *Divân-ı Meczûb-i Nemegânî* are just some of the this Turkish works.

Yesevîlik which is an important sect in Central Asia, spread through Hodja Ahmed Yesevi followers from first north of Transoxiana (south of present-day Kazakhstan), and later to Transoxiana (now Uzbekistan). Yesevis adopted land implemented teaching methods such as loud dhikr, halvet (forty days of worshipalone and concentration) and riyâzat (less food, diet) in relation to other cult members in Central Asia sometimes friendly and sometimes due to differences incompetitive sense.

Followed by Necmeddin Kübrâ, Kübrevîlik continued first in the Transoxiana, and then spread to more parts of southern Iran and India. Kübrevîler presenced in Bukhara and Samarkand for a period of time, by time weakened and disappeared in Central Asia, while the arms of them Nûrbahşiyye and Zehebiyye continued in Iran in by becoming Shiite. Especially in the early stages of dervish, Kübrevîler has chosen to it appropriate to loud, halvet, the schema (musical accompaniment to dance come ecstasies), and to wear cardigans in different colors according to the degree of spiritual disciple (robe). Some of them known to discuss issues with by holding his breath with chanting coming from Abu Bakr with members of an embroiderer Hz. Ali and the Prophet.

The most effective School of Sufism in Central Asia is without a doubt Naqshband Sect. the lineage known as Hâcegân sect founded by Abdul-Halim Gucdüvânî from Hijra VIII. (XIV) century is has started to be known as the Naqshbandiyyah after Bahauddin Naqshband. Naqshband Sect has principles such as silent dhikr, excessive expense avoidance, being with Allah (halvet says council), heaven and even music abstinence, to accept aspects of Hz. Abu Bakr and due these properties it differs from the other sects. Althoughi the Kâsâniyye arm of Naqshband Sect has been relaxed and has lost the importance of these principles, especially Müceddidiyye persistently continued. Having entered into close relations with the managers of the state in the political life of Central Asia, Naqshband Sect has become effective from time to time.

Apart from Yesevî, Kübrevî and Naqshband Sects, members of Aşkîyye, Kalenderiyye and Kâdiriyye observed in Central Asia. Aşkîyye members seen in XV century in Samarkand region, moved from Iran to Transoxiana Mâverâünnehr'e and XV. Century, became less effective in presence,

went to India and lastly Central Asia, thus eventually wiped there. Members of Kalenderiye sect have been seen in the Bukhara-Gucdüvan, Samarkand and Ferghana Valley between XVII and XIX centuries. Kadiri and Çiştîl Sects has seen a little bit in Central Asia in XIX. century. In addition, some works were written about people who became dervish or a sheik without receiving training in Üveysi way from a living sheik. Because, the spreading arm of Naqshband-Kassani Sect in East Turkistan lost Islamic mysticism over time, influenced people of the region by the Sufism might have directed to the Üveysî or Kalender Sects.

While the existence of most of the Central Asian Sufi schools of XIX. Century, weakened and destroyed in history, Naqshband sect has a little bit sustained. In the national struggle against the Russians were ahead of sheikhs of Naqshband Sect. In Soviet period, Naqshband sect has lost its effectiveness but not completely destroyed, however in 1991 after the re-development of liberty started to development process. At This period, due to the development of new opportunities in the publications and communications, Sufi has became not only way of life but also a kind of understanding and interpretation of Islam. Teaching culture, literature and philosophy of Sufism as a subject in schools will contribute to the introduction of new generations of historical and cultural values due to the Sufi philosophy of divine love and tolerance, together with their resources to introduce new generations to read and provide an important training to the next generation against foreign radical movements.

Суфизм в Средней Азии

Профессор Доктор Тосун Неждет

РЕЗЮМЕ

Вместе с распространением ислама, начиная со VIII в. в Средней Азии появились суфии и проповедники суфизма. Среди среднеазиатских суфиев первого периода можно выделить следующих: Абдуллах бин Мубарек, Абу Тураб, Нахшеби, Хаким Тирмизи, Абу бекир Келабази и Абу Саиди Абул-Хаир. В XII веке из небольших суфийских групп образовались суфийские ордена. Среди них наиболее влиятельными и долгоживущими оказались ордена Ясавийя, Хажеган (в последствии - Накшибендийя) и Кубревийя. В результате монгольского нашествия в XIII веке народы Средней Азии попали в тяжелое положение, поэтому суфийские организации несли своего рода функции учреждений защиты и реабилитации. Кроме того, известно, что суфизм внес серьезный вклад в распространение ислама на территории Средней Азии. Известно, что шейх Сейфеддин Бахарзи обратил в ислам хана Берке, шейх Садреддин Ибрахим – хана Газана, Аршуддин Вели – хана Тугрук Тимура, Садр Ата – хана Узбека, а Ходжа Исхак Дехбиди – множество киргизов.

Дервишами было написано много произведений на турецком, арабском и персидском языках о суфийских школах Средней Азии. Эти произведения не только донесли до народа мораль и мистицизма ислама, но и внесли вклад в развитие тюркского языка, так как некоторые произведения написаны на чагатайском, то есть восточнотюркском диалекте. *Диван-и Хикмет, Книга Бакырган, Трактат Хаким Ата, Хадикатиль-арифун, Несаимюль-махаббе, Мебде-и Нур, Себатюль-аджизин, Диван-и Хювейда, Киса-и Шах Меширеб, Диван-и Меджзуб Намангани* – это только часть произведений на тюркском языке.

Один из главных орденов Средней Азии – Ясавийя, благодаря последователям Ходжи Ахмета Ясави, распространился вначале на севере Мавераннахра (нынешний юг Казахстана), а потом на всей территории Мавераннахра (территория нынешнего Узбекистана). Члены ордена Ясавийя проповедовали религиозные бдения, выполнение религиозных обрядов громким голосом и сорокадневные молитвы в одиночестве, а также пост и воздержание. Отношения с представителями других орденов строились на дружбе и взаимопонимании, но иногда они конкурировали.

Орден Кубревийя, расширявшийся благодаря ученикам Неджмеддина Кубра, получил распространение в Мавераннахре, а позднее – в Иране и Индии. Существовавший в Бухаре и Самарканде орден Кубревийя со временем потерял свое влияние в Средней Азии и исчез из вида, а его ответвления в Иране – Нурбахшийя и Зехебийя – продолжили свою деятельность, став приверженцами шиитского толка. Последователи этого ордена вначале, особенно во времена первых дервишей, проводили песнопения и молитвы громким голосом, а ученики в зависимости от уровня получали для проведения религиозных танцев одежду того или иного цвета. Известно, что некоторые представители ордена Кубревийя вели ожесточенные споры с представителями ордена Накшибендийя касательно проведения молитвенных бдений и генеалогии потомков святого Али и святого Абу-Бакра.

Одним из наиболее влиятельных суфийских орденов Средней Азии несомненно был орден Накшибендийя, созданный Абдулхаликом Гуждувани и вначале упоминаемый как Хаджеган. В XIV в. по имени потомка Гуждувани – Бахаеддина Накшибенда орден получил название Накшибендийя. Религиозные бдения проводились молча, излишний аскетизм не приветствовался, обращаться к Аллаху в группе считалось более эффективным, чем в одиночестве, члены ордена избегали музыки и танцев – вот основные отличия Накшибендийя, выделявшие его из других орденов. Только в одном из ответвлений Накшибендийя – Касанийя – эти принципы потеряли свое значение, в других ответвлениях, особенно Муджедидийя, они неукоснительно

соблюдались. Создавший тесные связи с государственным управлением, орден Накшибендийя, оказал значительное влияние на политическую жизнь Средней Азии.

Кроме Ясавийя, Кубревийя и Накшибендийя в Средней Азии действовали представители таких орденов, как Ашкыйя, Календерийя и Кадирийя. Члены ордена Ашкыйя, деятельность которых была замечена в XV в. на территории Самарканда, не смогли ее развить из-за сильного влияния Накшибендов и постепенно исчезли из Средней Азии, перебравшись в Индию. Члены ордена Календерийя в XVII-XIX вв. проповедовали в Бухаре, Самарканде и Ферганской долине. Последователи Кадири и Чишти в небольших количествах начали появляться в Средней Азии в XIX в. В некоторых произведениях упоминаются некие лица, объявившие себя шейхами и последователями ордена Увейсийя, однако конкретного шейха-учителя у них не было. Все произведения в большинстве своем происходят из Восточного Туркестана. Одно из ответвлений Накшибендийя – Касанийя, со временем политизировалось, потеряв свое суфийское значение, что побудило народ, тянувшийся к суфизму, последовать за представителями орденов Увейсийя и Календерийя.

К XIX веку большинство суфийских орденов потеряло силу. Сумел выжить только орден Накшибендийя. В национальной борьбе против российской экспансии шейхи ордена выступали в первых рядах. В эпоху Советского Союза орден был практически уничтожен, но все-таки продолжал существовать, а в 1991, с обретением независимости республиками бывшего СССР, орден вступил в период возрождения. Сейчас, когда возможности передачи информации практически неограниченны, суфизм перестал быть образом жизни только небольшой группы людей, он готов стать для общества формой объяснения и толкования ислама. Преподавание в школах культуры, литературы и философии суфизма не только сумеет привить новому поколению исторические и культурные ценности, постепенно исчезающие в глобальном мире, но и воспитает у поколения присущую суфизму философию любви к Всевышнему и к ближнему, что предотвратит распространение чуждых нам радикальных идей и течений.